

Obsah	
Abstrakt	5
Úvod (Milan Tuček, SoÚ AV ČR)	7
1. Výzkum veřejného mínění jako nástroj zrcadlení vývoje české společnosti	9
Eliška Rendlová, IVVM	
1. Základní pojmy	10
1. 1. <i>Pojem veřejné</i>	
1. 2. <i>Pojem veřejnost</i>	
1. 3. <i>Pojem mínění</i>	
2. Metodologie výzkumů	13
2. 1. <i>Zásady</i>	
2. 2. <i>Sběr a zpracování dat: agregace individuálních mínění</i>	
3. Sociologický status výsledků	15
3. 1. <i>Statistická a mediální veřejnost</i>	
3. 2. <i>Sociální důsledky zveřejnění</i>	
3. 3. <i>Sebereflexe veřejnosti jako ohrožení informačních monopolů</i>	
3. 4. <i>Sociální kontrola zveřejňování v totalitě</i>	
3. 5. <i>Kontrola zveřejňování v demokratické a transformační společnosti</i>	
4. Role výzkumů u nás	20
4. 1. <i>Období normalizace</i>	
4. 2. <i>Období transformace</i>	
5. Tři etapy vývoje českého veřejného mínění	23
5. 1. <i>Romantismus (1990 – 1993)</i>	
5. 2. <i>Konfrontace s realitou (1993 – 1996)</i>	
5. 3. <i>Odcizení veřejnosti (1996 -)</i>	
2.1. Spokojenost s vývojem společnosti a očekávaný vývoj v nejbližším období	29
Milan Tuček, SoÚ AV ČR	
1. Vývoj názorů v čase, vyjádřený přes průměrné hodnoty	29
2. Vnitřní strukturace názorů na vývoj společnosti– výsledky faktorové analýzy	31
3. Změny v sociální struktuře populace, v celkové politické orientaci a ve volebních preferencích v sledovaném období (v letech 1990 až 1997)	34
4. Diferenciace názorů související se socioekonomickým postavením dotázaných	36
5. Rozdíly v hodnocení společenského vývoje podle volebních preferencí a jejich proměna v čase	39
6. Spokojenost s vývojem a důvěra k vládě	40
7. Závěry	43
2.2. Reflexe ekonomické transformace a kompetence vlády	46
Miluše Rezková, IVVM	
1. Naléhavost problémů	46
2. Hodnocení vlády	48
3. Napětí ve společnosti: tenze mezi problémy a přístupy vlády	50
4. Vývoj názorové diference obyvatelstva	51
4.1. <i>Diference podle sociálněekonomického postavení</i>	

4.2. <i>Diference podle politické orientace</i>	
4.3. <i>Diferenciace podle důvěry vládě</i>	
5. Závěrem	57
2.3. Porovnání života před a po listopadu 1989	59
Alice Glasová, IVVM	
1. Hodnocení vývoje a výchozí postoje občanů k polistopadové změně	59
2. Byly poměry v České republice v době před listopadem 1989 lepší nebo horší než po listopadu?	60
3. Porovnání života před a po listopadu 89 ve vybraných oblastech života	62
4. Vnitřní strukturace názorů porovnávajících období před a po listopadu 1989 (výsledky faktorové analýzy)	63
5. Diferenciace názorů souvisejících se socioekonomickým postavením dotázaných	64
6. Rozdíly v porovnávání situace se situací před listopadem podle volebních preferencí	67
7. Porovnání situace se situací před listopadem a důvěra k vládě a poslanecké sněmovně	68
8. Závěr	69
3. Změny v hodnotovém systému populace	71
Jiří Černý, SoÚ AVČR	
1. Úvod do problematiky	71
2. Strukturace hodnot a mentalita společnosti	77
3. Legitimita modernizace a demokracie	85
4. Aktéři hodnotových strategií a jejich postoje	91
4.1. <i>Pracovní strategie zaměstnanecká</i>	
4.2. <i>Manažersko-podnikatelská strategie</i>	
4.3. <i>Křesťansko-demokratická občanská strategie</i>	
4.4. <i>Strategie zdravého životního stylu</i>	
4.5. <i>Strategie aktivně prožívaného soukromí</i>	
4.6. <i>Intelektuálně-demokratická strategie</i>	
4.7. <i>Strategie zaměřená na rodinný život</i>	
5. Shrnutí problematiky a závěr	97

Studie je součástí řešení projektu Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice, který je finančně podporován Grantovou agenturou ČR (grant č. 403/98/0170).

Abstrakt

Studie analyzuje pohyb veřejného mínění v letech 1990 až 1998, jak jej zachytily výzkumy Institutu pro výzkum veřejného mínění při ČSÚ. Soustřeďuje se na základní postoje veřejnosti ke společenské změně po roce 1989: na spokojenost s vývojem společnosti a odhad nejbližších perspektiv tohoto vývoje, na aktuální problémy společnosti a jak na tyto problémy reaguje vláda, na porovnání života společnosti před a po listopadu 1989 a na postupnou změnu hodnotových orientací a strategií. Tyto postoje byly periodicky (každý rok nebo dokonce dvakrát ročně) zjišťovány ve standardních výzkumech IVVM na kvótně vybraných vzorcích dospělé populace. Velikost vzorku každého jednotlivého šetření se pohybovala od 800 do 1200 dotázaných osob. Při analytickém zpracování tématických okruhů autoři rozborů postupovali podle jednotného schématu: proměna veřejného mínění populace v jednotlivých letech - vnitřní názorová strukturace - diferenciacie názorů podle společenského postavení a její proměna v čase - souvislost názorů s proměnou volebních preferencí.

Analytickým částem studie předchází obecná kapitola, která se zabývá obecnými problémy výzkumu veřejného mínění, zamýšlí se nad významem tohoto výzkumu v období utváření demokratického systému a podává nástin určité etapizace vývoje veřejného mínění po roce 1989.

Abstract

The study analyses fluctuation of public opinion between years 1990 and 1998, as it was caught by opinion polls carried out by the Institute for Public Opinion Research (IVVM) by the Czech Statistical Office. It focuses on basic attitudes of the public towards social changes after 1989: on satisfaction with development of the society and estimation of close perspectives of this development, on topical problems of the society and government's reactions to these problems, on comparison of life before and after November 1989 and on gradual changes of value orientations and strategies. These attitudes were periodically (once or even twice a year) caught by standard opinion polls of the IVVM on quota samples of adult population. Size of every single sample varied between 800 to 1200 questioned persons. When analysing each thematic sphere, authors followed the uniform scheme: change of public opinion of the population in particular years - inner structure of opinions - differentiation of opinions according to social status and its change in time - relation between opinions and changes in electoral preferences.

The analytical parts of the study are preceded by a general chapter, which deals with common problems of public opinion researches, discusses a role of such research in period of constitution of democratic system and gives outline of certain partition of public opinion development after 1989.

The study is a part of the project Ten Years of Transformation of the Czech and Slovak Society, which is financially supported by the Grant Agency of the Czech Republic (Grant No. 403/98/0170).

Úvod

Milan Tuček, SoÚ AV ČR

Důležitou součástí projektu Deset let transformace české a slovenské společnosti je zachycení a analýza postojů a názorů obyvatel na situaci ve společnosti a průběh společenských změn. V tomto směru je také připravováno na rok 1999 rozsáhlé sociologické šetření dospělé populace, které by mělo zachytit jak objektivní změny v postavení jednotlivců a domácností, tak jejich postoje a názorovou orientaci. Řešitelé projektu jsou si vědomi, že kromě vlastní, pro účely projektu koncipované datové báze, je již nyní o průběhu transformace k dispozici nepřehledné množství sociologických informací různé provenience. Problémem není ani tak dostupnost primárních dat, jako jejich kvalita a především relevance vůči obecnějším úlohám, které projekt řeší.

Jednou z oblastí, která je snad nejvíce zmapována různými výzkumy a s kterou jsme vlastně každodenně konfrontováni, je veřejné mínění. Ve smyslu naplnění cílů projektu je bezpochyby nutné věnovat pozornost i vnímání společenských změn, jak je zachycují výzkumy veřejného mínění. Veřejné mínění přitom není pouhou reflexí společenských procesů, ale v mnohém ohledu samo ovlivňuje jejich průběh (viz kapitola E. Rendlové v této studii)

Rozhodli jsme se využít rozsáhlé databáze Institutu pro výzkum veřejného mínění, který trpělivě měsíc po měsíci ve svých pravidelných výzkumech mapoval názory české (do roku 1993 i slovenské) populace na řadu aktuálních problémů transformace společnosti¹. Zaměřili jsme se na otázky obecnějšího charakteru, které zachycovaly nejvýznamnější rysy společenských změn. Provedli jsme sekundární analýzu informací, které jsou periodicky zjišťovány určitou standardní technikou, a byly až dosud zveřejňovány převážně v jednoduchých zprávách a přehledech IVVM vždy po ukončení výzkumu. Chtěli jsme pomocí hlubších analýz zhodnotit pohyb veřejného mínění a jeho reakci na změny v politické a ekonomické oblasti života společnosti, především pak zachytit jeho strukturaci související s diferencovaným a měnícím se postavením různých sociálních skupin.

Toto vydání Working Papers se skládá ze tří částí, které tvoří určitý logický celek. Ve vstupní části (Rendlová) jsou diskutovány možnosti a meze výzkumu veřejného mínění. Podává se stručné vysvětlení základních pojmů a standardní metodiky výzkumu. Hlavní pozornost je věnována konstituování veřejného mínění jako subjektu společenských procesů,

---

¹ Výzkumy veřejného mínění provádí řada dalších organizací. Jde vesměs o české i zahraniční soukromé agentury. Jejich datové báze nejsou ovšem veřejně dostupné. Témata zjišťování je často velmi podobná těm, které zkoumá IVVM (např. výzkumy volebních preferencí, důvěry k politikům, důvěry ke státním institucím

přičemž je reflektována diskuse, která na toto téma proběhla v polovině devadesátých let za účasti odborné veřejnosti ve sdělovacích prostředcích. V kapitole se podává stručné hodnocení role veřejného mínění a jeho výzkumu před rokem 1989. Na toto hodnocení navazuje argumentovaná etapizace celkového vývoje veřejného mínění po tomto zlomovém roce až do současnosti.

Druhou část studie tvoří tři subkapitoly převážně analytického charakteru. Jde o přehledné zpracování pravidelně se opakujících výzkumných témat: spokojenost s vývojem společnosti v základních oblastech a odhad nejbližších perspektiv tohoto vývoje (Tuček), aktuální problémy společnosti a jak na tyto problémy reaguje vláda (Rezková) a porovnání života před a po listopadu 1989 (Glasová).

Závěrečná část (Černý) vychází z empirických údajů o proměně hodnotových orientací populace ve sledovaném období, ale na rozdíl od předchozích částí, které mají spíše popisný charakter, využívá či nachází pro tento názorový pohyb širší interpretační rámec. Jde především o využití konceptu mentalit pro pojmenování stavů společenského vědomí v dané oblasti a v určitých momentech historického vývoje, obecného časování transformačního procesu v postkomunistických zemích (Dahrendorf) a úvah o modernizačních aspektech transformace (Machonin).

Pro obě empirické části studie byly vytvořeny specifické datové soubory, do kterých byla načtena všechna šetření, která se v průběhu let 1990 až 1997 zabývala danou tematikou. Každé jednotlivé šetření bylo prováděno na výběrovém souboru dospělé populace o velikosti 800 až 1200 dotázaných osob. Soubory jsou kvótně reprezentativní, přičemž kvótními znaky jsou věk, pohlaví, vzdělání, region a velikost obce. Vybrané problémy, reprezentované opakovanými bateriemi otázek, byly v našich agregovaných datových souborech doplněny stálým souborem identifikačních znaků (věk, pohlaví, vzdělání, sociální postavení, region) a údaji o volebních preferencích, sebezaražení na pravolevém kontinuu a otázkami na důvěru prezidentovi, vládě a parlamentu, které byly součástí všech výzkumů. Pro analytické zpracování jednotlivých tématických okruhů bylo zvoleno víceméně jednotné schéma: proměna mínění v čase - hlubší strukturace názorů a postojů - diferenciací názorů podle společenského postavení - souvislost názorů s obecnou politickou orientací.

---

atd.). I výsledky, které jsou publikovány ve sdělovacích prostředcích, se příliš neliší. Případné odlišnosti jsou vysvětlitelné rozdíly v metodice šetření.

1. Výzkum veřejného mínění jako nástroj zrcadlení vývoje české společnosti

Eliška Rendlová, IVVM

Tento text je úvahou nad výzkumy veřejného mínění u nás a jejich možnostmi zobrazit názory veřejnosti a zpětně je ovlivňovat. V prvních subkapitolách se zabývám rozbořem pojmu veřejné mínění. Vycházím z argumentace o určitém napětí mezi pojmy „veřejné“, „veřejnost“ jako sociologickým fenoménem a pojmem „mínění“, který je sociálně psychologickou kategorií vyjadřující vztah mezi individuálním a společenským. Veřejné mínění považuji za sociální jev, který má vlastní zákonitosti tvorby, vnitřní strukturu, hierarchii i schopnost ovlivňovat ostatní složky sociálního systému. Není ovšem identický s výsledky výzkumů veřejného mínění, které ve své rudimentární podobě přinášejí pouze informace o souhrnu individuálních mínění, zjišťovaných za kontrolovaných podmínek. Takto vzniklá informace slouží mimo jiné k sebeuvědomění veřejnosti a je tedy atraktorem (akcelerátorem či stabilizátorem), který spoluvytváří veřejné mínění jako sociální fenomén. Může být však také hlouběji analyzována, interpretována, ba v delších časových řadách i komparativních kontextech zobecnována a tak sloužit vědeckému poznání. V jiné souvislosti pak vstupují do systému tvorby ideologií a jsou využívány k ovlivňování politických a jiných účelových orientací v populaci.

V textu se zamýšlím nad souvislostmi tvorby veřejného mínění i nad způsoby, jak je ve společnosti kontrolováno a regulováno, zejména pokud jde o rozdíly mezi totalitární a demokratickou společností. V závěru charakterizují roli výzkumů u nás v normalizačním a transformačním období a vymezují tři etapy vývoje českého veřejného mínění v období po listopadu 1989.

Výzkumy veřejného mínění mají v demokratické společnosti nezastupitelné místo. Plní zejména informativní a kontrolní funkci. Informativní funkce slouží rozhodování a je i zpětným sebepoznáním, nejčastěji prostřednictvím médií. Výzkumy podávají obraz o náladách obyvatelstva a o názorech na nejrůznější otázky společenského života. Kontrolní funkce má zpětnovazební charakter - působí vůči politické moci. Je vyjádřena v hodnotící složce názorů obyvatelstva - v posouzení reálné činnosti vlády, ústavních institucí i politických stran. Kritériem jsou jednak programy a vyhlášené záměry politických činitelů, jednak samotné potřeby a zájmy obyvatel, z jejichž hlediska občané posuzují činnost politických subjektů i celkový vývoj společnosti. V dobře fungujících demokraciích je významnou složkou zprostředkovávající vliv občanské společnosti na stát v období mezi volbami.

Výzkumy veřejného mínění jsou v různé míře přijímány nebo zatracovány, a to jak laickou tak odbornou veřejností i politiky. Často jde o reakci na určité konkrétní výsledky, které jsou v souladu či rozporu s osobním názorem či přáním posuzovatele. Bez ohledu na tyto poněkud anekdotické kritiky nese v sobě zkoumání veřejného mínění určité problémy a dosud nezodpovězené otázky. Vyplynávají z dosažené úrovně teoretického poznání o veřejném mínění jako sociálním jevu i z mezí daných dosud používanou metodologií výzkumů.

1. Základní pojmy

Pokud jde o teoretické poznání, jeho složitost lze charakterizovat již na základě používaného sousloví - „veřejné mínění“, jež vyjadřuje určité napětí mezi pojmem „veřejné“ na straně jedné a pojmem „mínění“ na straně druhé.

1. 1. Pojem veřejné

Adjektivum „veřejné“ je v běžné mluvě chápáno jako protipól „soukromého“. Může to být statek (veřejný prostor, záchodek, veřejné finance) nebo informace. Veřejné vyjadřuje kvalitu nadindividuálního jevu, k němuž mají přístup a mohou ho užívat všichni členové dané společnosti (buť někdy za vymezených podmínek). I když u hmotných statků vzniká dojem, že nejdůležitějším rozdílem mezi oběma sférami je existence vlastníka (u soukromého) a jeho absence (u veřejného), daleko podstatnější, protože obecnější, charakteristikou je „panství“, v němž buď jedinec nebo veřejná instituce rozhoduje o způsobu užívání a kontroluje jej. Jde tedy o rozdíl mezi kontrolovaným vztahem (u soukromého) a vzdání se této možnosti (u veřejného). Z hlediska individuí se „soukromé“ týká vztahů, kde jedinec uplatňuje kontrolu nad užíváním věcí nebo informací, i když tato kontrola často předpokládá dohodu s ostatními členy skupiny a spočívá na důvěře v dodržení této dohody (věc se neodcizí a informace „nevynesou“). Soukromí je potom prostor, v němž tyto vztahy převládají. Zveřejněním se jedinec kontroly vzdává - dává věc „k dispozici ostatním“ a informaci dává „do oběhu“. Ta se pak odcizuje, žije svým vlastním životem, jednotlivcem již obtížně ovlivnitelným. Kvalita veřejného je polaritou vůči soukromému i v tom smyslu, že může být použita pouze na jevy, u nichž je kontrolovatelnost vůbec možná, právě na základě vztahu „panství“. Tak lze hovořit o vodních zdrojích jako veřejných či soukromých, ale zatím nikoliv o veřejném či soukromém dešti.

Zveřejnění předpokládá určité mechanismy. Pokud jde o informace, jsou jimi různé způsoby komunikace, které se mohou odehrávat neformálně jako osobní mezilidský vztah nebo jsou formálně zprostředkovány médii a jinými institucemi a prostředníky. Jsou v různé míře ponechány vlastní spontaneitě šíření a přetváření nebo kontrolovány a regulovány.

Vzhledem k tomu, že zveřejněním se informace stává odcizenou - obtížně regulovatelnou a kontrolovatelnou - snaží se každá společnost mít mechanismy zveřejňování pod kontrolou. Rozdíly mezi sociálními systémy jsou v tom, jak silně a jakými způsoby tuto kontrolu a regulaci provádějí. Na této pomyslné škále však existuje jasná hranice mezi systémy demokratickými, vyznačujícími se svobodou tvorby a šíření mínění a systémy totalitními, které takovou svobodu přísně ohraničují mocenskými prostředky.

1. 2. Pojem „veřejnost“

Substantivum veřejnost nejčastěji vymezuje skupinu osob, která je zainteresována na společenském dění jako takovém nebo na jeho určitém aspektu. Svůj vztah vůči tomuto dění vyjadřuje prostřednictvím mínění. Učebnice o veřejném mínění zpravidla zmiňují otázku jednotnosti nebo plurality veřejnosti, respektive referují o postupném vývoji od monolitického pojetí jediné - dále nediferencované nebo nestrukturované - veřejnosti k složitějšímu jevu. Monolitická představa bývá uplatňována spíše na historii, kdy veřejnost tvořila relativně omezená a uzavřená skupina osob (například šlechta či duchovenstvo), komunikační mechanismy byly založeny převážně na osobním kontaktu a existovalo omezené množství témat, jež se mohly stát předmětem společného zájmu.

Pro moderní dobu je typické pluralistické pojetí, podle něhož ve společnosti existují a koexistují různé typy veřejností (Childs, H. L. 1965). Ty mohou být členěny v závislosti na vymezení společného zájmu (cestující, odborná, laická, „nejširší“ veřejnost, aj.) nebo intenzity vztahu k tomuto zájmu (pasivní a aktivní složky veřejnosti - vnímavá, sympatizující, informovaná, akční apod.). Pluralita veřejností předpokládá určité společensko - politické podmínky - společnost s alespoň jistou mírou svobody projevu, v níž je možné formovat a zveřejňovat mínění. Nejvýznačnějšími faktory vzniku takových podmínek jsou všeobecné aktivní i pasivní volební právo a růst masové vzdělanosti, které rozšiřují veřejnost na téměř celou populaci a současně zmnožují rozsah témat, jež se stávají předmětem společného zájmu.

Dále je nezbytným předpokladem svobody projevu existence mechanismů umožňujících masové zveřejňování mínění. Ta poněkud snižuje důležitost bezprostřední mezilidské komunikace, takže může vzniknout až mylný dojem o jejím mizícím vlivu. V moderní společnosti hraje velkou roli komunikace zprostředkovaná, umožněná technikou. V minulosti ji umožnil vynález knihtisku vedoucí k expanzi tisku a rozvoji žurnalistiky, později technický pokrok spojený s možností přenosu rozhlasového či televizního signálu. Dnes se prudce rozvíjejí nové formy komunikace spojené s počítačovou technikou (internet ap.).

Termín veřejnost patří do oblasti sociologie. Většinou bývá spojován s veřejným míněním. Nicméně se v poslední době objevují i další zajímavé přístupy k problematice veřejnosti. Jmenujme například zkoumání „veřejné politiky“ na Fakultě sociálních věd, kde vznikly desítky studií a výzkumů, zabývající se vztahem veřejnosti ke státní a společenské problematice, například v oblasti sociální politiky. Představa plurality veřejností jako typického jevu moderní společnosti předpokládá různou strukturu a diferencovanost veřejností i jejich odlišnou společenskou váhu, která se promítá do šancí mínění zveřejnit či dokonce je učinit dominantním. Pokud jde o pohled na tento fenomén jako strukturovaný jev, sociologie s termínem veřejnost příliš nepracuje. Její zájem se přesouvá z roviny mínění do roviny akce, reálné nebo potenciální. Sociologie předpokládá možnou transformaci veřejnosti do různých společenských hnutí, organizací, včetně politických stran, a nátlakových skupin. Jejich vliv pak sociologie analyzuje jako otázky struktury a hierarchie společenských skupin a institucí. Například z hlediska jejich podílu na moci (včetně skupin nátlakových či lobistických), míry organizovanosti, primárního nebo sekundárního charakteru apod.

S pojmem veřejnost je nicméně spjata řada podstatných sociologických otázek. Například hierarchie a společenské významy pluralitních veřejností, vnitřní struktura veřejností z hlediska postavení jedinců v závislosti na sociálních pozicích a jejich role ve vyjadřování mínění. Dále charakter sociálních faktů, kolem nichž se vytvářejí konkrétní veřejnosti, podmínek, za nichž tento proces nastává i sociologické souvislosti samotného zveřejňování informací a individuálních mínění, případně bariér, které mu společnost staví (Berelson, Janowitz 1967). Tyto otázky jsou obtížně uchopitelné současnou převažující metodologií kvantitativních výzkumů a zůstávají tématem kvalitativních šetření, jež jsou však podstatně méně častá.

To však neznamená, že by sociologie nebyla schopna přinést poznání týkající se přímo veřejného mínění jako sociálního jevu. Umí analyzovat sociální postavení a sociální kontext příslušníků veřejnosti a nalézat pravidelnosti či zákonitosti jimi vyjadřovaného mínění. Lze tak s jistou pravděpodobností určit a do značné míry i předpovědět, jaké názory většinově vyjadřují příslušníci sociálních skupin, potažmo veřejností. Tento přístup bývá někdy nazýván „teorií sociálních kategorií“.

1. 3. Pojem „mínění“

Druhá část sousloví - pojem mínění - je doma v psychologii a sociální psychologii, odkud si ho sociologie vypůjčila. Rozumí se jím subjektivní úsudek, názor, zpravidla vyjádřený, verbalizovaný, který v sobě obsahuje hodnotící složku. Mínění je tedy vyjádřením vztahu mezi individui, nebo - v souvislosti s tím, co nás zde zajímá, mezi individuálním a

společenským. Má velmi blízko k postojům, někdy je s nimi ztotožňováno nebo vymezováno jako verbalizovaný postoj. To je ale zjednodušující pohled. Specifika postojů je v jejich relativní trvalosti, ustálenosti, konzistentnosti a obecnosti. Naproti tomu mínění může být velmi proměnlivé v čase. Podobně jako postoj má mínění složky kognitivní - poznávací, emotivní - citovou a evaluativní - hodnotící. Vedle racionálních poznatků proto obsahuje velké množství pocitů, domněnek, obav a nadějí.

Existuje mnoho sociálně psychologických poznatků o individuálních postojích a jejich vztahu k mínění, které vycházejí ze skupinové dynamiky a byly ověřeny řadou experimentů. Za zmínku stojí schopnost individuí vyjadřovat odlišné mínění pod skupinovým tlakem, trvalost mínění v čase, vztah nositele mínění a jeho prestiže apod. Posledně jmenovaný příklad úzce souvisí s pojmem vůdci mínění (opinion leaders). Jde o překonávání původního zjednodušeného předpokladu o komunikaci v masové společnosti, podle něhož jsou lidé vystaveni zprostředkovaným informacím z médií jako atomizovaní jedinci, kteří nemají možnost korekce a podléhají přímo jejich vlivu. Tato zjednodušená představa byla překonána teorií dvoustupňové komunikace (Lazarsfeld 1944), při níž právě vůdci mínění (lidé s vysokou formální či neformální sociální prestiží) hrají rozhodující roli při ovlivňování členů skupiny (zejména méně aktivní části) formovat nebo měnit svůj názor.

Z poznatků sociální psychologie je zřejmé, že mínění každého jedince je silně ovlivněno sociálním kontextem, ať již jde o jeho postavení v rámci sociálních skupin a institucí či jeho zobecněné životní zkušenosti. Tyto a další poznatky o mínění a postojích, založené na znalosti skupinové dynamiky a ověřených experimentech, mají jistě velký význam pro zkoumání veřejného mínění. Nejsou na ně ale jednoduše převoditelné.

2. Metodologie výzkumů

V předcházejících částech jsem upozornila na některé obtíže s vymezením pojmu veřejné mínění, zejména na napětí mezi veřejností jako společenským fenoménem a míněním, které je vyjádřením individuálního hodnotícího vztahu ke společenským jevům. Problém se ještě zkomplikuje, když tyto úvahy vztáhneme k výzkumům veřejného mínění. Metodologie výzkumů má poměrně dlouhou tradici. Její základy se formovaly počátkem třicátých let. Od té doby jsou metody stále sofistikovanější, nicméně jejich základní charakter se nemění.

2. 1. Zásady

Metodologie výzkumů je založena na třech podstatných principech:

a) První z nich se týká otázky, kdo je ve výzkumech oslovován (je respondentem neboli dotázaným). Jde o způsob výběru dotázaných, kdy je podmínkou dodržení reprezentativity souboru - tj. vytvoření zmenšeného, nicméně (podle vybraných kritérií) odpovídajícího vzorku celé společnosti. Dodržení reprezentativity umožňuje vyložit zjištěné výsledky jako názor celé veřejnosti.

b) Druhý princip se týká způsobu získávání informací. Jako základní technika je používán rozhovor, který provádí školený pracovník - tazatel za pokud možno jednotných, standardizovaných podmínek. Rozhovor je formou realizace individuálního mezilidského kontaktu mezi tazatelem a dotázaným, jehož se nesmí účastnit žádná další osoba. Jako nástroj dodržení principu jednotnosti slouží dotazník s přesným záznamem textu otázek a často také nabízené škály možných odpovědí. Tazatel je pro dotazování školen a celou řadou technik kontrolován.

c) Třetí princip se týká zpracování získaných informací. V drtivé většině jde o kvantitativní analýzy dat, založené na statistice. Jde jednak o hledání vzájemných vztahů mezi jednotlivými proměnnými, ale i o použití složitějších multivariačních technik, které jsou schopny kombinovat celou sérii kritérií a v nich vymezovat společné charakteristiky. Kvalitativní metody se používají spíše doplňkově, jako prohloubení poznatků získaných z hromadného zpracování dat.

2. 2. Sběr a zpracování dat: agregace individuálních mínění

Vzhledem k metodice jsou výzkumy veřejného mínění ve své základní podobě souhrnem názorů jednotlivců - tj. nestrukturovaným agregátem individuálních mínění. Výzkumy vznikly a získaly popularitu jako nástroj předpovědi výsledků voleb. Usilují o co nejpresnější informace o potenciálním chování voličů. Jsou také jakýmsi plebiscitem o kvalitě společenského vývoje, hodnoceného z hlediska skutečných životních podmínek občanů i z hlediska programů, cílů a vizí politických subjektů, neboť k poznání volebních záměrů patří i rozbor širšího postojového zázemí, včetně hodnocení podstatných společenských otázek, na jejichž základě lidé vyjadřují trvalejší přízeň politickým stranám nebo ji naopak v průběhu kampaně mění.

Metodologické postupy se snaží simulovat volební situaci a současně co nejvíce dostát požadavkům objektivního zkoumání. Při volbách právě tak jako při výzkumech platí, že názor každého účastníka má stejnou společenskou váhu a stejné právo být slyšen. Snaha zjistit mínění co nejobjektivněji vede k požadavku vytvořit podmínky blízké vědeckému experimentu - tj. pokud možno srovnatelné pro každý jednotlivý rozhovor tazatele s dotázaným. Ten má být výlučně dvoustrannou komunikací bez účasti dalších osob a tedy i

bez rizika ovlivňování. Samotné chování tazatele má být co nejvíce standardizováno, aby se minimalizovaly individuální odchylky. S tím souvisí konec konců i fakt, že při dotazování spolupracuje velké množství tazatelů - zpravidla několik set. K základním principům jejich práce patří přesné dodržení formulací otázek i variant odpovědí v dotazníku a řady dalších pokynů, jak postupovat při získání dotázaného k rozhovoru i v jeho průběhu.

3. Sociologický status výsledků

3. 1. Statistická a mediální veřejnost

Princip stejné váhy každému hlasu je sice základem všeobecného volebního práva, ale v mezivolebním období neplatí vůbec. V životě společnosti naopak skupiny usilující zveřejnit a uplatnit svůj názor mají různé šance na úspěch v závislosti na celé řadě známých i zatím nepoznaných podmínek. Skupina zastávající menšinový názor v populaci může být - a často také bývá - dostatečně silná na to, aby získala politickou podporu a svůj zájem prosadila. Názor většinové veřejnosti naproti tomu nemusí být vyslyšen vůbec. To může být důsledkem politické vůle. Ilustrací z nedávné minulosti je například rozdělení Československa přes obecně známý většinový nesouhlas zejména českého obyvatelstva. Druhým důvodem je nemožnost nebo neschopnost určité skupiny zvládnout složitý systém zprostředkované komunikace a dosáhnout zveřejnění svého mínění. V této souvislosti vystupuje význam a koneckonců i moc sdělovacích prostředků, které se při zveřejňování informací řídí podle vlastních - nejčastěji komerčních zájmů.

Praxí výzkumů se vytváří nový společenský fenomén - speciální typ "statistické" veřejnosti, jejímž pojítkem je současné vyjádření názorů k sociálně relevantnímu faktu v kontrolovaných podmínkách výzkumu. Kdybychom hledali paralely s logikou pluralitních veřejností, mohli bychom nejspíše sáhnout po termínu "nejširší" veřejnost, v němž ale můžeme tušit určitou vnitřní strukturu a hierarchii. "Statistická" veřejnost (vytvořená výzkumy) žádnou skupinovou strukturu ani hierarchii nemá a to nikoliv opomenutím, ale záměrně. Je statistickým agregátem - odpovídajícím co nejpřesněji sociální skladbě celé populace, jejíž individuální názory reprezentuje.

Tím se liší od jiného fenoménu moderní doby, který bychom mohli nazvat "mediální" veřejnost. Je to obraz, který o názorech a mínění ve společnosti vytvářejí média prostřednictvím výběru a zaměření zpravodajské, komentátorské i dokumentaristické publicistiky. Výzkumy veřejného mínění pomáhají obraz mediální veřejnosti objektivizovat, případně opravovat, pokud jsou ovšem jejich výsledky prostřednictvím médií komunikovány.

Tak je mezi oběma typy moderních “veřejností“ větší či menší podobnost, nikdy však nejsou a ani nemohou být zcela identické. Mimo jiné proto, že vytváření obrazu mediální veřejnosti potřebuje příběh a extrém. Výzkumy mínění pomocí standardizovaných technik přinášející obraz o tom, jak jsou různé názory rozšířeny mezi obyvatelstvem. To samo o sobě dramatické nebývá, pokud se takový moment dodatečně nevytváří způsobem prezentace a interpretace výsledků.

3. 2. Sociální důsledky zveřejnění

Ve znalosti objektivně zjišťovaných mínění v populaci je nicméně skryta velká síla, která může vystupovat jako konkurence nebo dokonce tlak vůči politické moci. Proto je velmi zásadní otázka publikování. Zveřejněné výsledky - pokud vyjadřují mínění týkající se podstatného společenského jevu - mají schopnost působit jako durkheimovský sociální fakt. Stávají se atraktorem (stabilizátorem či akcelerátorem) mínění, kolem nějž se vytváří veřejnost. Na základě znalosti výsledků může každý zainteresovaný jedinec vymezit míru shody nebo odlišnosti svého individuálního názoru se zjištěným souhrnným míněním a tedy svoji participaci na veřejnosti. Nositelé již vyhraněných názorů se v nich mohou dále utvrzovat, spíše pasivní část veřejnosti pak své názory lehčeji formuluje. Ale současně se mohou postoje uměle vytvářet. Informace funguje jako zdroj pro posilování solidarity a koheze ve skupině. Ve vztahu k jiným skupinám se přitom může jednat o krystalizaci souhlasných nebo rozporných názorů. Tímto způsobem si veřejnost uvědomuje jak svůj konsensus tak rozmanitost. Tyto procesy jsou součástí vytváření veřejnosti jako sociálního fenoménu s šancí participovat na moci.

Výzkumy mínění a jejich publikování mohou působit jako stabilizátor společenské situace. Upozorněním na vznik a rostoucí tendenci určitého názoru v populaci umožňují a otevírají jeho komunikaci. Mohou tak oslabit potřebu představitelů tohoto názoru vytvářet nátlakové skupiny pro jeho zveřejnění, které by případně vedly ke vzniku sociálních napětí. Na druhé straně, pokud politická moc dostatečně nereaguje na zveřejněné mínění, mohou se výsledky výzkumů stát akcelerátorem vzniku početně silné nespokojené veřejnosti, která sebeuvědoměním začne fungovat jako sociální skupina a různými prostředky usilovat o urychlení společenské změny či vývoje.

3. 3. Sebereflexe veřejnosti jako ohrožení informačních monopolů

Sebeuvědomění veřejnosti prostřednictvím výzkumů vytváří konkurenční tlak vůči politické i intelektuální elitě. Politická elita má ve všech typech sociálních systémů tradičně vybudovány mechanismy, jak poznat názory populace, zatímco lidé (pokud jde o jejich

vlastní nástroje) mohou sami sebe vnímat jen prostřednictvím meziosobních kontaktů - tedy jako souhrn atomizovaných jednotlivců, rodin či partikularizovaných skupin. Vytváření obrazu veřejnosti je tradiční funkcí intelektuální elity, k čemuž využívá sdělovací prostředky, kulturní a vzdělávací instituce i další nástroje. Intelektuální elita tak potvrzuje vlastní výlučné postavení a je svými zájmy blízko elitě politické, i když obě zůstávají diferencovány. Jde o schéma ovládnutí a kontroly, které se používanými mechanismy a intenzitou liší v demokratických a totalitárních systémech.

Veřejnost - vystavena těmto formativním vlivům - nepřijímá obraz o sobě pasivně. Má tendenci hledat cesty, jak jej verifikovat, tedy usiluje o sebeuvědomění odlišnými způsoby. Kvalitní výzkumy veřejného mínění nabízejí jeden z nich. Přinášejí jiný obraz veřejnosti, který může vůči předcházejícím konkurenční. Vše je podmíněnou kvalitou otázek výzkumu, jeho interpretací, prezentací atd. Část politické elity potom může vnímat výsledky výzkumu jako potenciální ohrožení

Pokud systém možnosti sebeuvědomění neposkytuje nebo potlačuje, používá veřejnost náhradní mechanismy. Příkladem jsou vtipy (s oblibou politické) nebo zakódované obsahy ve sděleních určených k jiným účelům. Z naší nedávné minulosti dobře známe politické narážky a dvojsmysly umístěvané nebo jen tušené v umělecké produkci (zejména divadelní).

3. 4. Sociální kontrola zveřejňování v totalitě

Sociální kontrola je součástí každé společnosti a podílejí se na ní individua i společenský systém. Týká se také přechodu ze soukromí do sféry veřejné. Jednotlivci kontrolují své chování či vyjadřované mínění na veřejnosti podle hodnot a norem určujících jejich příslušnost k sociální skupině s cílem dosáhnout nebo potvrdit sociální pozice a minimalizovat konflikt. Společenský systém provádí selekci hodnot a norem z hlediska jejich možného vlivu vůči systému či individuím (posilující, neutrální, ohrožující), v různé míře je institucionalizuje a vytváří systém sankcí pro jejich dodržování. Základní rozdíl mezi totalitárními a demokratickými společnostmi spočívá v různé identifikaci hodnot a norem z hlediska jejich možného ohrožení systému a teprve druhotně v nástrojích sociální kontroly, i když rozsah a forma kontroly jsou nejjasnějším kritériem odlišení .

Zveřejňování informací v totalitních systémech je kontrolováno přímými restriktivními metodami. Veřejné mínění může být zkoumáno, ale pouze pro potřeby politické moci. Ta současně blokuje mechanismy jeho zpětného přenosu a tím tedy fakticky zamezuje sebeuvědomění veřejnosti. Komunikace o mínění je u většiny členů společnosti tolerována na úrovni soukromého mínění vyjadřovaného v malých neformálních skupinách (typicky v rodinách, v neformálních vztazích na pracovišti či v hospodách). Politická moc brání přenosu

těchto individuálních či partikulárních skupinových mínění do širších vrstev společnosti. To se děje buď rušením komunikačních mechanismů, a pokud to není možné, pak aspoň kontrolou a ovlivňováním jejich obsahů, které jsou spojeny se systémem sankcí. Tato tolerance vůči individuálnímu či partikulárnímu mínění se týká pouze běžných občanů, kteří tvoří „mlčící většinu“. Vedle toho existují jedinci, kteří mlčet nehodlají. Jsou, nebo se mohou stát neformálními vůdci mínění a působit ve skupinách nespolupracujících s politickým systémem nebo proti němu aktivně vystupujících. Vytvářejí tzv. „druhou společnost“. U nich naopak systém pečlivě sleduje individuální mínění, většinou prostřednictvím donašečů či odposlouchávacích zařízení instalovaných v soukromí. Systém dále vytváří překážky pro jejich uplatnění jako vůdců mínění. Jednak izolací od ostatních (včetně kontroly nad zařazením do pracovních skupin) a dále zastrahováním s cílem potlačit jejich osobní motivace působit jako vůdci mínění.

Také v totalitním systému je tedy většině členů společnosti ponecháno jejich soukromé individuální mínění bez větší kontroly. Vedle něj existuje oficiální veřejné mínění, které je vytvářeno služebnou částí intelektuální elity a především elitou mocenskou. Obě vrstvy mínění, jejichž obsahy jsou často ve vzájemném rozporu, ve společnosti koexistují a to i ve vědomí jejich členů. Důležitou sociální kvalifikací je rozlišovat mezi prostředími vhodnými k manifestaci „soukromého“ nebo „oficiálního“ mínění a správně odhadnout ostatní podle toho, jak dalece přijali oficiálního mínění za své (ať už skutečně či manifestně). Tak jsou rozlišováni lidé na vysokých politických postech, „s nimiž se dá mluvit“ od jiných, kteří „to příliš žerou“ apod.

3. 5. Kontrola zveřejňování v demokratické a transformační společnosti

V demokratických systémech je situace odlišná. Mechanismy umožňující sebeuvědomění veřejnosti jsou její součástí a deklarováným právem občanů. Výzkumy veřejného mínění jsou proto standardní, široce rozšířenou metodou. Jsou publikovány ve sdělovacích prostředcích a široce komentovány. Politické a intelektuální elitě neslouží jenom nebo hlavně jako rezultat - hodnocení efektů jejich snažení a záměrů, ale jako důležitý informační zdroj pro práci s veřejností. Ta je podstatnou součástí masové společnosti a je pěstována jako široce rozvětvený obor - public relations, který původně vznikl pro potřeby reklamního průmyslu.

Public relations vychází mimo jiné z výzkumů masové komunikace a jejich poznatků o postojích. Ty potvrzují, že působením sdělovacích prostředků lze snáze ovlivňovat intenzitu postojů než jejich obsahy. Obsahy jsou ve velké míře vázány na bezprostřední životní zkušenosti jedinců a jsou ovlivňovány vůdci mínění či neformálními skupinami. Naproti tomu

intenzita postojů - ve smyslu posilování nebo oslabování - je masovou komunikací dobře ovlivnitelná, pokud jsou použity vhodné prostředky. Výsledky výzkumů proto slouží politické a intelektuální elitě hlavně jako zdroj prvotních informací o rozšíření negativních či pozitivních nálad v populaci. Na jejich základě jsou mimo jiné vypracovány strategie politických stran. Týkají se volby témat, které vstupují do stranických programů a stávají se nosnými slogany volebních kampaní. Druhou oblastí je tvorba image předních osobností, při níž jsou posilovány a rozvíjeny vlastnosti, jež veřejnost shledává sympatickými a dodávány protiargumenty sloužící k oslabování negativních hodnocení.

V transformačních postkomunistických společnostech je důležité několik specifických momentů. Jedním z nich je charakter samotného veřejného mínění. Postupně se formuje v závislosti na měnící se zkušenosti a na rychle se střídajících ideologických vlivem. Je proměnlivé, má silné emoční a evaluační složky, zatímco kognitivní vrstva je nerozvinutá a nestabilní. Mechanismy sebeuvědomování veřejnosti se teprve vytvářejí a to vše přispívá ke značné nestabilitě tohoto fenoménu a tedy i jeho obtížné sledovatelnosti. Druhým podstatným rysem jsou postoje vůči výzkumům. Jde o nástroj veřejnosti i elitě málo známý, spojovaný proto s extrémními hodnocení, která vytvářejí mnoho zmatků a nejasností nad jeho výsledky.

Třetím a nejdůležitějším faktem jsou rezidua předcházejícího normalizačního systému. Projevují se autoritární prvky v celém chodu společnosti, v komunikaci s občany i ve stylu politiky, ať již jde o prvky nevědomé nebo vědomě uplatňované. To se promítá i do postoje k výzkumům mínění.

Pokud politická moc obsahuje autoritární prvky, má potřebu omezovat sebeuvědomění veřejnosti, ale vzhledem k převaze demokratických principů používá pouze skryté mechanismy. Zákaz publikovat výsledky není možný vzhledem k tržnímu prostředí i riziku demaskování totalitárních prvků. Proto používá náhradní řešení. Může problematizovat výzkumné metody jako takové nebo poukazovat na některé jejich slabiny. To do určité míry naráží na fakt, že výzkumy mínění jsou v tradičních demokraciích tradičně využívány jako jeden ze zdrojů informací. Další možností je poukazovat na nízkou odbornou úroveň profesionálů, a ještě další nařknout je ze záměrného falšování metod či výsledků. Individuální selhání se samozřejmě mohou stát, ať jde o nízkou profesionalitu nebo přímo záměr. Podobná tvrzení mají ale sociologickou relevanci, jestliže se množí v obdobích, kdy se politická moc cítí ohrožena.

Uvedené argumenty využívají metodologické obtíže i skutečné nedostatky výzkumů. Základním problémem jsou kritéria spolehlivosti jejich výsledků. Metodika byla vypracována v USA jako nástroj předpovídání voleb a postupně se rozšířila i do ostatních demokracií. Často používaným kritériem je tedy přesnost volebních předpovědí. V tom je skryta obtíž.

Mínění není chování a tedy ani volební chování nelze prostě predikovat na základě zjištění v určitém čase před volbami. Další používaná kritéria jsou z oblasti výzkumu trhu, kde lze v určitých případech posuzovat spolehlivost výzkumů spotřebitelským chováním. Tato kritéria jsou z příbuzných oblastí a nejsou výzkumům mínění zcela vlastní. Odborníci na mínění nicméně kritéria vlastní předmětu zkoumání ani nehledají a zatím se spokojují s poukazy na dodržování etiky a metodiky výzkumů. Vůči kritikám z nespolehlivosti je tedy obor značně zranitelný.

4. Role výzkumů u nás

Výzkum byl u nás institucionalizován v roce veřejného mínění 1946 založením Československého institutu pro výzkum veřejného mínění. Byl součástí Ministerstva informací, dosáhl velkého úspěchu přesnou předpovědí výsledků voleb 1946 a po nastolení totalitního systému byl v roce 1950 jako nepotřebný zrušen. K obnovení jeho činnosti došlo v roce 1967 na půdě Akademie věd pod názvem Ústav pro výzkum veřejného mínění. Jeho výzkumné aktivity sehrály pozitivní roli v období „pražského jara“ 1968. Až do roku 1970, resp. 1971 ústav provedl řadu výzkumů, z nichž část měla politologický charakter. Data byla v té době z větší části také publikována. Rozhodnutím vlády v rámci tzv. „normalizace“ se stal v sedmdesátém druhé roce součástí Federálního statistického úřadu (pod názvem Kabinet pro výzkum veřejného mínění) a byl přímo podřízen ideologickému dohledu stranických orgánů. Výsledky jeho práce byly utajovány. Této podřízenosti se zbavil v listopadu 1989, kdy začaly být jeho výsledky znovu publikovány.

Od roku 1967 bylo také prováděno množství tematicky zaměřených sociologických výzkumů, a to v rámci základního společenského vědního výzkumu na půdě akademických pracovišť i jako resortní výzkumy na pracovištích podřízených jednotlivým ministerstvům. Tato šetření byla zčásti zaměřena i na analýzu mínění.

4. 1. Období normalizace

Jak vyplývá z předcházející stručné faktografie, v době normalizace se výzkumy pravidelně dělaly, a to ve státním Ústavu pro výzkum veřejného mínění i na řadě akademických nebo resortních výzkumných pracovišť, ale až na výjimky nebyly publikovány a jejich faktický poznávací přínos byl omezený. Měly výrazné funkce politické. Sloužily jako jeden z mnoha formálních znaků údajně demokratických rysů socialistického zřízení, jimiž jsme se představovali světu, a dále jako měřítko souhlasu populace s politickým systémem.

Skutečně tak fungovaly, neboť zapadaly do kontextu informací a mínění prezentovaných prostřednictvím vzdělávacího systému, sdělovacích prostředků, kultury i neustále přítomného politického dohledu na pracovištích. Občané, pokud byli ochotni k rozhovoru, ve své většině dodržovali jim dobře známý rámec sdělení a postojů, které bylo možné či vhodné v normalizační společnosti veřejně prezentovat. Mezi laiky snad dodnes přetrvává názor, že výsledky byly falšované. Ve skutečnosti něco podobného ani nebylo zapotřebí. Spíše na všech zúčastněných stranách fungovala cenzura a autocenzura. Na straně tvůrců a odpovědných orgánů to byl výběr témat, která se do výzkumu hodí a jejich detailní zaměření. Na straně dotázaných výběr vhodných či přijatelných odpovědí. Také ani neplatilo, že by občané hromadně odmítali účastnit se dotazování. Dotazníky a formuláře byly známou součástí života, povětšinou byly spojovány s dotazníky kádrovými i s obavou z postihu v případě odmítnutí.

Přes politické účely přinesly výzkumy i v této době celou řadu sociologicky relevantních poznatků, zejména pokud šlo o šetření zaměřená na oblasti každodenního života, životní úroveň nebo na nejrůznější "odvětvová" témata (např. bydlení, populační a sociální politika apod.). Tyto informace v zásadě neměly ideologický charakter a byly většinou poměrně známé v příslušné odborné veřejnosti. Při analýze v historickém sledu a v diferenciaci české a slovenské populace dávají přibližnou představu o proměnách a diferenciaci skutečného veřejného mínění (např. otázky o spokojenosti). Problémem byla nemožnost aplikovat tyto výsledky při rozhodovacích procesech v plánovaném hospodářství, kde byly velmi cizorodým prvkem.

4. 2. Období transformace

Po roce 1990 se situace rychle změnila. Vzhledem k dlouholeté tradici zkoumání veřejného mínění i sociologických výzkumů zde byla velká skupina sociologů a metodologů, kteří dobře znali výzkumné techniky a měli zájem je aplikovat co nejrychleji na reflexi změněné společenské situace. Výzkumy týkající se naší domácí situace začaly být zveřejňovány hned počátkem devadesátých let. V té době probíhala mezi odborníky diskuse o oprávněnosti výzkumů veřejného mínění jako disciplíny, která se v minulosti ideologicky zdiskreditovala. Prakticky šlo ale o speciální téma v rámci širší diskuse o selhání oficiální sociologie a ostatních společenských věd.

Veřejnost, která výzkumy z naší české produkce téměř neznala, a prakticky nic nevěděla o jejich metodologii, nebyla na této diskusi zainteresovaná. Vůči prvním zveřejněným výzkumům se většinou postavila jako k novému fenoménu, spjatému s demokratickými společnostmi západního typu. Bylo to období převážně extrémních názorů.

Některé se týkaly samotné metodiky a vyplývaly zřejmě hlavně z neznalosti statistických metod. Uváděné argumenty na jedné straně zpochybňovaly spolehlivost výběrových postupů, zejména fakt, že na základě relativně malého reprezentativního vzorku je možné vypovídat o celé populaci. Na druhé straně - v důsledku neznalosti principu pravděpodobnostního odhadu - se velmi přeceňovala zjištěná čísla a považovala se za výsledek exaktních měření. Zcela mylně se interpretovaly zjištěné rozdíly v aktuálních výsledcích i časové trendy. Za tyto obtíže, které ve velké míře přetrvávají dodnes, nesou spoluodpovědnost i výzkumné agentury. Ve snaze přinášet aktuální informace podceňují popularizaci metodiky výzkumů a možností interpretace výsledků. Druhá podoba extrémních názorů se týkala politické role výzkumu ve společnosti a znamenala většinou přecenění jejich skutečného významu. Byla spokojována s naivní představou o fungování současné demokracie jako systému, kde je "hlas lidu hlasem božím", výzkumy pak nástrojem jeho sdělování a tedy i nejdůležitějším argumentem pro politická rozhodování.

První výzkumy po roce 1990 prováděla státní sociologická pracoviště. Rychle vznikaly soukromé agentury, ale svoji produkci zprvu zveřejňovaly jen omezeně. Postupem času si některé z nich vybudovaly stabilnější pozici a začaly pravidelně publikovat výsledky. Největší zájem vzbuzovaly volební preference. Postupně se začal vytvářet trh sociologických informací, kde bylo možné vzájemně srovnávat produkci několika agentur. To na jedné straně podnítilo diskusi v odborné veřejnosti i ve sdělovacích prostředcích o metodice a smyslu výzkumů, na druhé straně přispělo k uznání jejich oprávněnosti a informačního přínosu, neboť jednotlivé agentury zjišťovaly přes dílčí odlišnosti v zásadě shodné trendy.

5. Tři etapy vývoje českého veřejného mínění

Z výsledků výzkumů provedených od roku 1990 dodnes lze vysledovat několik etap vývoje veřejného mínění, v nichž se projevují odlišnosti v hodnocení společenské reality v sebeuvědomění veřejnosti i v jejím vztahu k politické moci. Rozdílně se také projevují reakce politiků na veřejné mínění. První etapu můžeme časově vymezit lety 1990 - 1993 a historickými mezníky pak jako dobu od vzniku demokratického státu v listopadu 1989 do rozdělení Československa. Druhé období lze situovat do let 1993 - 1996, tj. od vzniku České republiky do prvních řádných voleb za jejího trvání v roce 1996. Třetí období pak od voleb 1996 do současnosti.

5. 1. Romantismus a přízpůsobivost (1990 - 1993)

V prvním období 1990 - 1993 bylo veřejné mínění "zavěšeno v oblacích". Mělo rysy nově vznikajícího fenoménu, spjatého především s postupným formováním názoru veřejnosti

na obsah i reálné funkce demokratického státu včetně pojetí občanských rolí. Tyto názory odrážely ve velké míře představy politiků, intelektuálů i široké diskuse vedené ve sdělovacích prostředcích. Idealistická a zjednodušená pojetí zákonitě převažovala. Byla víc založena na negaci minulého (“nejsme jako oni“) než na konkretizaci reálných obsahů aktuální situace i zamýšlených perspektiv.

Občané hodnotili společenský vývoj jako novou realitu zvláštního druhu, vůči níž zatím neměli praxí ověřená kritéria a kde ani nevěděli, do jaké míry mohou zužitkovat svoji dosavadní životní zkušenost. Semknutí vůči negativním jevům minulosti spojovalo většinu obyvatel v důvěře v sílu demokratického systému i v kvalitu nové politické, ekonomické a intelektuální elity. Ostatně sama hloubka a trvalost změny byla zpočátku velkou otázkou. Vedle toho fungovala řada psychologických mechanismů, z nichž nedůležitějšími zřejmě byly dlouholetý návyk manifestačního souhlasu s oficiálně prezentovanou ideologií a nově i pocit nejistoty či viny ze selhání v občanských rolích před rokem 1989 i v jeho průběhu.

Tyto skutečnosti se ve výzkumech veřejného mínění projevovaly jako převažující souhlas s politickým systémem, jeho cíli a hodnotami při velmi slabé vazbě na konkrétní životní podmínky občanů. Tradiční diferenciatní znaky (například věk, vzdělání, sociální zařazení, region a další) dočasně ztratily svůj význam, tj. mínění občanů se významněji nelišilo v závislosti na uvedených charakteristikách.

5. 2. Konfrontace s realitou (1993 - 1996)

V letech 1993 - 1996 výzkumy ukazují změněný obraz reality, a to hned od počátku. Změna je nesena rozčarováním z rozdělení státu, které je zprvu provázáno nárůstem negativních postojů a hodnocení prakticky vůči všem aspektům společenského života. Později se názory více diferencují a mění v určitou distanci a opatrnost zejména při hodnocení makrospolečenských parametrů i kvality samotné demokracie. Nejcharakterističtější rysem je ovšem prosazování žité zkušenosti do veřejného mínění. To se projevuje jednak v rozdílných názorech sociálních skupin, jednak ve faktu, že v popředí zájmu se pevně usadily oblasti spjaté s každodenním životem, zejména se zabezpečením jeho materiálních a sociálních potřeb. S tím souvisí i postupné uvědomování si faktu, že moderní demokracie s sebou přináší i evidentně negativní a rizikové jevy, ohrožující potřebu bezpečí a současně výrazné rozvrstvení společnosti z hlediska šancí sociálních skupin participovat na jejich výhodách. Společenský konsensus se v datech výzkumu promítal jako ocenění otevřených státních hranic (a tedy i možnosti cestování), svobody projevu a svobody spotřeby při nepřilíš vysoké, nicméně stabilizované životní úrovni. Dále začala dominovat představa o trvalém a víceméně bezbolestném ekonomickém rozvoji. Vedle toho narůstala důvěra v odbornou kvalifikaci a morální spolehlivost nové mocenské elity, nastolené ve volbách v roce 1992.

Bylo to přijetí dělby práce ve státě relativně spokojených občanů, jejichž téměř výlučným zájmem bylo zvládnout mikrosféru - adaptaci na změněnou každodennost, zejména pokud jde o trh práce, ekonomiku domácností a sféru soukromí, přičemž politikům občané přenechali spravování věcí veřejných bez většího zájmu o jejich kontrolu. Tuto dělbu podporovalo stále nedostatečné občanské sebevědomí mimo jiné v důsledku pokračující absence hodnotících kritérií. V kontextu dosavadní praxe centralistické politiky i zatím neuvědomovaných zájmů občanů se ani nevytvářely mechanismy, které by mohly reálnou centralistickou praxi politické moci vyvažovat občanskými aktivitami nebo je účinněji kontrolovat.

Relativně odtrženě se formovala politická a ekonomická elita a pokračovalo obsazování pozic. V ekonomické sféře pro občany nepostižitelně a téměř nepřehledně. V politické sféře za značného zájmu veřejnosti, který byl nicméně vymezen kvalitou laických kritérií i etikou a praxí žurnalistiky. Připomínal zájem publika o televizní seriál, které různě přiděluje či odnímá své sympatie hlavním představitelům. Současně byl stále zřetelnější nový rys politické profese v demokracii - dočasnost pozic v systému skutečně uplatňovaného všeobecného volebního práva. Proto se postupně proměňoval zájem politiků o mínění občanů, zejména o získání jejich sympatií. Úspěšnost byla testována prostřednictvím výzkumů. Zatímco v předcházejícím období politici usilovali o ideologický a obecně hodnotový

konsensus s makroekonomickými a makrosociálními transformačními programy v tomto období do popředí vystoupil individuální nebo stranický zájem o získání voličských hlasů a tedy i o potvrzení vlastních pozic pro další volební období. Ambiciózní i když idealistická hesla a slogany v polistopadovém období se postupně proměnila v populistické lákání občanů do tábora přívrženců politických stran. Veřejnost si ve své většině populistické lákání oblíbila a začala si uvědomovat svoji moc. Ta se ovšem reálně projevuje jen v okamžiku voleb.

Současně veřejnost začala vnímat signály arogance moci a pod vlivem své rostoucí životní zkušenosti také rozpory mezi pokračující proklamací o v zásadě pozitivním vývoji a evidentními obtížemi, s nimiž se setkávala v oblastech uspokojování každodenních potřeb (zejména zdravotnictví, školství, bytová, sociální politika, doprava). Postupně se také snižovala důvěra ve zdárný vývoj v oblastech makroekonomických a makrosociálních. Věcná témata a problémy se na veřejnosti nediskutovaly nebo převážně v poloze kritiky politických či ideologických přístupů. Politická moc se stále výrazněji uchýlovala k populismu a konfrontačnímu stylu individuálních či stranických půtek.

Ve výzkumech se postupně začala projevovat nižší spokojenost. Volební preference ukazovaly pomalý, nicméně trvale vzestupný trend zájmu o ČSSD. Svůj postoj voliči zřetelně vyjádřili ve volbách 1996. Dali sice další šanci koaličním pravicovým stranám, zejména ODS, ale pod podmínkou silné kontroly opoziční sociální demokracií. Výsledek voleb byl značným překvapením pro politiky, intelektuály i žurnalisty. Ve veřejnosti ale v druhé polovině roku 1996 panovala značná spokojenost s tímto řešením.

5. 3. Odcizení veřejnosti (1996 -)

Období od roku 1996 zatím není uzavřeno. Je dobou, kdy se postupně schylovalo k předčasným volbám v roce 1998, které ale opět potvrdily poměrně vyrovnané postavení pravicových stran a ČSSD. Veřejné mínění bylo těsně po volbách velmi optimistické. První známky kritičnosti se ve výzkumech začaly projevovat koncem roku, zejména u názoru na vnitřní politiku a úroveň ekonomiky. Toto hodnocení se nedotklo rozložení volebních preferencí a signály nespokojenosti tudíž nebyly ani zaznamenány. Na přelomu roku 96/97 se již v datech zřetelně ukazuje silná nespokojenost s fungováním rezortů (zabezpečujících kvalitu reálného života) i vnitřní politikou. Politici, intelektuálové i žurnalisté tyto signály opět přehlédli a reagovali až na dramatickou změnu v sympatiích k politickým stranám v dubnu a květnu 1997, kdy prudký pokles volebních preferencí nejsilnější pravicové strany byl kompenzován nárůstem u opoziční sociální demokracie. Následovaly reakce plné překvapení, emocí a potřeby najít viníka.

V první fázi se v nové podobě vrátila diskuse o oprávněnosti výzkumů veřejného mínění, jejich schopnosti správně reflektovat společenskou realitu. Jako nové a velmi frekventované téma se objevila obava z možnosti zpětného ovlivnění veřejnosti prostřednictvím výzkumů, záměrné manipulace a programového vytváření negativních nálad. Manipulativní tezi dočasně podleli i někteří sociologové. Byly to spíše projevy paniky před sebeuvědomovacím procesem veřejnosti jako konkurenční politické síly vůči ideologickým a mocenským elitám. Obavy z tohoto fenoménu vyjadřovali nepřímou - kritikou agentur, které svými výzkumy referovaly o velmi kritických náladách ve společnosti. Ve skutečnosti bylo to de facto uznání sebeuvědomovacího procesu veřejnosti jako konkurenční politické síly a vyjádření obav z tohoto fenoménu. Je příznačné, že část intelektuálů a politiků začala upozorňovat na "laický charakter" veřejnosti. Tvrdili, že prostřednictvím výzkumů se občané vyjadřují k jevům, pro jejichž složitost nejsou dostatečně erudovaní. Pustili ze zřetel identický princip všeobecného hlasovacího práva, kdy zdánlivě nedostatečně erudovaní občané volebním aktem rozhodují o dalším osudu země. Zapomněli na prostý fakt, že kvalitně vybraný vzorek populace je nejlepším reálně diferencovaným expertem v oboru vlastních životních zkušeností.

V následujících měsících agentury přinášely další informace o silně nespokojené veřejnosti. Bylo stále zřetelnější, že se nejedná o dočasné změny či o podlehnutí občanů falešnému obrazu z výzkumů, ale o trvalejší a zřejmě dosti hluboký pesimismus. V komentářích a analýzách zejména ekonomických se začaly objevovat argumenty svědčící o neutěšené situaci v řadě oblastí a intuitivní obavy občanů tak začaly být v médiích potvrzovány.

Mocenská a provládní intelektuální elita na tuto situaci nereagovala věcným rozbořením problémů a otevřenou neideologickou diskusí o možných řešeních. Na rozdíl od tradičních demokracií vnímala výsledky výzkumů nikoliv jako podklad pro všennárodní diskusi, ale hlavně jako hodnocení popularity stran a osobností. Hledání viníka se přeneslo dovnitř politické scény a bylo cíleno vůči konkurenci, ať již politickým subjektům či osobnostem. Došlo k výrazným pohybům v pravicových koaličních stranách, které vyústily ve vznik nové strany - Unie svobody a později v dočasný zájem o stranu bez politického programu - Důchodci za životní jistoty.

Politici si nicméně uvědomovali značné odcizení veřejnosti. Nově vzniklá politická strana měla ve svých vstupních prohlášeních několik sloganů týkajících se otevřené komunikace s veřejností a slibu o dodržování základních etických norem ze strany politiků ("normální je nelhat" ap.). Strana důchodci za životní jistoty vyjadřovala nespokojenost a požadavky zejména slabších sociálních skupin, aniž by řešila problém zdrojů. To bylo

zpočátku pro občany atraktivní. Preference obou stran nicméně postupně klesaly. To byl zřejmě jeden z průvodních jevů pokračující deziluze občanů pramenící z faktu, že politická elita neobrací svoji pozornost na hledání řešení nastalých problémů. Situace postupně zrála k předčasným volbám v roce 1998, které přivedly do čela opoziční stranu, ukázaly neschopnost vzájemné komunikace pravicových stran a zamezily stranám krajní pravice přístup do parlamentu. Po volbách se ODS uzavřením dohody s ČSSD posunula k umírněné pravici. Demokratická levice vytvořila menšinovou vládu a začala prosazovat svůj program, který se ve veřejnosti setkal se značným souhlasem. Důvěra ve vládu byla nicméně od počátku jejího nástupu dosti rezervovaná a v dalších měsících dále klesala. Paralelně se objevovalo stále více signálů o obtížné ekonomické a sociální situaci země.

Vývoj transformační společnosti je nesporně obtížný a zřejmě zčásti probíhat cestou zkoušek a omylů. Možnost poučit se jinde je velmi omezená. Jde tedy objektivně o obtížnou situaci. Veřejné mínění na druhé straně (přes vysokou kritičnost, vyjadřování skepse a deziluze) zůstává i v tomto období v poloze pozorovatele, který na rozdíl od minulých vyjádření souhlasu vysílá signály nespokojenosti. Stále ještě ale převažuje pasivní pojetí občanských rolí. Rozčarování se tedy týká nejen hodnocení aktuální situace, Můžeme je také chápat jako nechuť rozloučit se s romantickou představou o bezrozpornosti a demokratické společnosti v podmínkách tržní ekonomiky a o komfortu občanských rolí (bez angažovanosti a rizik s nimi spojených). Nikoliv náhodou začaly v tomto období sílit představy o výhodách předlistopadového systému. Spíše než volání po minulém režimu může jít o reakci na novou situaci vážných ekonomických a sociálních obtíží. Může se ale také jednat o nechuť připustit si nebezpečí pasivně pojatých občanských rolí a nutnost důslednější kontroly mocenské elity ze strany veřejnosti. Této výzvy byli občané před rokem 1989 ušetřeni. K překonání pasivity zatím chybí životní zkušenost, reálně fungující mechanismy občanské společnosti a zřejmě i určitá dávka občanské odvahy.

* * *

Tato úvaha je vstupním zamyšlením nad rolí výzkumů veřejného mínění v transformační české společnosti. Předchází dalším textům, v nichž jsou konkrétněji analyzovány některé tematické oblasti na základě výsledků.

Pokusila jsem se podívat na vývoj veřejného mínění jako na nově se formující fenomén v začínající demokracii, který postupně hledá své místo. Toto hledání lze vidět jako komunikační proces veřejnosti s politickou a odbornou elitou. Veřejnost - také díky výzkumům - si je stále více vědoma své existence, struktury a charakteru a může se rozhodovacích a řídicích procesů účastnit jako svébytná společenská síla.

Literatura k první kapitole:

Adamec, Čeněk: Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích, Ústav soudobých dějin, Praha 1996

Childs, H. L.: Public Opinion: Nature, Formation and Role. D. van Nostrand Co., Inc. Princeton, New Jersey 1965

Kunczik Michael: Základy masové komunikace, Karolinum, Praha 1995

Lazarsfeld, P. F. The People's Choice: How the Voter makes up his Mind in a Presidential Campaign, New York 1944

Noelleová, Elisabeth: Výzkum veřejného mínění, Svoboda, Praha 1968

Reader in Public Opinion and Communication. Ed.: Berelson, B., Janowitz, M., The Free Press, New York, 1967

Šubrt Jiří a kol. : Kapitoly ze sociologie veřejného mínění, teorie a výzkum , Karolinum, Praha 1998

2.1. Spokojenost s vývojem společnosti a očekávaný vývoj v nejbližším období

Milan Tuček, SoÚ AVČR

1. Vývoj postojů za období 1991-1997², vyjádřený průměrnými hodnotami

Dvakrát ročně se od roku 1991 v pravidelných měsíčních výzkumech IVVM (v polovině roku a na konci roku) zjišťuje spokojenost s vývojem společnosti a očekávání do nejbližší budoucnosti. Hodnotí se vnitřní politika, zahraniční politika, ekonomika, kulturní vývoj (mimo výzkumu na podzim 1992), životní úroveň a sociální jistoty. K těmto oblastem přibylo od roku 1993 hodnocení rozvoje demokracie a rozvoje tržního hospodářství. Hodnocení je zjišťováno ve dvojím plánu. Nejdříve je kladena otázka "jak jste spokojen s vývojem společnosti v následujících oblastech", na kterou dotázaný odpovídal pomocí čtyřbodové škály: 1. velmi spokojen, 2. spíše spokojen, 3. spíše nespokojen, 4. velmi nespokojen. Za ní následovala otázka "jaký vývoj očekáváte v nejbližším půl roce" v těch samých oblastech života společnosti s možnostmi odpovědí: 1. velmi příznivý, 2. spíše příznivý, 3. spíše nepříznivý, 4. velmi nepříznivý.

Jak dokládá tabulka průměrných hodnot pro vybrané položky (Tab.1) i následná tabulka zachycující všechny položky ve vybraných časových bodech, veřejné mínění odráželo do jisté míry objektivní situaci, konkrétně reagovalo na vnitropolitická a ekonomická napětí ve společnosti: rozdělení republiky v roce 1992, patové výsledky voleb v roce 1996, opatření vlády v ekonomické oblasti (1997), odstoupení Klausovy vlády a rozpad vládní koalice (podzim 1997). Je třeba ovšem zdůraznit, že rozdíly v průměrech (výkyvy mezi jednotlivými výzkumy) byly převážně na hranici statistické významnosti³. O odpovídající reakci veřejného mínění přesvědčuje posouzení tendencí, jak je zachycují úplné časové řady v logické návaznosti jednotlivých oblastí hodnocení. **Na základě celostního posouzení proměn průměrných hodnot spokojenosti ve všech sledovaných oblastech je možno v letech 1991-1997 vydělit tři období. období počátku transformace politického a ekonomického systému s určitou vyšší nespokojeností plynoucí s nestabilitou a nejasnými očekáváními (do roku 1992 v politice, do roku 1993 v ekonomice), období stability a převládajícího pocitu úspěšnosti probíhajících změn (do poloviny roku 1996) a období nárůstu nespokojenosti**

² V době zahájení analytických prací byly k dispozici údaje z výzkumů IVVM do konce roku 1997. V závěru kapitoly jsou využita aktuální data z listopadu 1998, která potvrzují názorový posun odpovídající ustavení vlády ČSSD, který byl predikován na základě analýz dat z předcházejících výzkumů.

³ Vzhledem ke kvótnímu výběru je hodnocení statistické významnosti rozdílů mezi dvěma či více časovými body pomocí standardních postupů problematické. V určitém přiblížení je možno považovat rozdíl kolem 0.3 bodů pro uvedené průměry za statisticky významné na 5% hladině významnosti.

i negativních očekávání (od poloviny roku 1996). V tabulce 2 uvádíme průměrné hodnoty za všechny zjišťované oblasti za roky reprezentující jednotlivá období.

Tab. 1. Vývoj veřejného mínění ve vybraných oblastech hodnocení rozvoje společnosti (vážené průměry odpovědí dle hodnotících škál - 1 = nejvyšší, 4 = nejnižší)

		Vnitřní politika		Kulturní vývoj		Ekonomika	
		Stav	Výhled	Stav	Výhled	Stav	Výhled
1	1991 a	2,9	2,7	2,8	2,6	3,0	2,8
2	1991 b	2,9	2,7	2,8	2,6	3,1	2,8
3	1992 únor	2,9	2,7	2,7	2,6	3,0	3,0
4	1992 říjen	3,2	3,0			3,0	3,0
5	1993 červen	2,6	2,5	2,7	2,6	2,9	2,8
6	1993 listopad	2,6	2,5	2,8	2,6	2,8	2,7
7	1994 červen	2,6	2,4	2,6	2,5	2,7	2,6
8	1994 listopad	2,7	2,5	2,7	2,5	2,8	2,6
9	1995 červen	2,7	2,5	2,6	2,5	2,7	2,6
10	1995 listopad	2,6	2,5	2,6	2,5	2,7	2,5
11	1996 červenec	2,5	2,4	2,4	2,3	2,7	2,6
12	1996 listopad	2,9	2,7	2,5	2,4	3,0	2,9
13	1997 červenec	3,2	3,0	2,4	2,3	3,4	3,2
14	1997 listopad	3,3	3,0	2,4	2,3	3,4	3,2

Tab. 2. Hodnocení situace ve všech oblastech na počátku roku 1990, v polovině roku 1994 a na konci roku 1997 (vážené průměry odpovědí dle hodnotících škál - 1 = nejvyšší, 4 = nejnižší)

	VP		ZP		EK		KU		ZU		SJ	
1990	2,9	2,7	2,1	2,1	3,0	2,8	2,8	2,6	3,2	3,0	3,0	2,9
1994	2,6	2,5	2,2	2,1	2,6	2,6	2,7	2,5	3,0	2,9	3,1	3,0
1997	3,3	3,0	2,4	2,5	3,4	3,2	2,4	2,3	3,1	3,2	3,3	3,3

	DE		TRH	
1994	2,5	2,4	2,6	2,5
1997	2,6	2,6	3,1	3,0

Vysvětlivky legendy: VP vnitřní politika, ZP zahraniční politika, EK ekonomika, KU kulturní úroveň, ZU životní úroveň, SJ sociální jistoty, DE demokracie, TRH tržní hospodářství

Podstatným zjištěním je, že očekávání pro nejbližší budoucnost ve svém průměrném vyjádření kopírovaly výkyvy hodnocení stavu, tzn. že pokles spokojenosti znamenal i nárůst negativních očekávání. Na základě průměrných hodnot tedy **není možné prokázat obrácenou následnost, že očekávání předjímají budoucnost, že veřejné mínění v dostatečném předstihu reaguje na určité tendence vývoje.** Např. ve výzkumu z července 1996 bylo čekávání budoucího vývoje v oblasti vnitřní politiky v nejbližším půl roce ve srovnání s ostatními roky pozitivní a přitom došlo v následném výzkumu k nejvýraznějšímu poklesu spokojenosti.

2. Vnitřní strukturace názorů na vývoj společnosti– výsledky faktorové analýzy

S výjimkou hodnocení kulturního vývoje se shodný pokles či nárůst spokojenosti mezi jednotlivými roky týkal všech položek, i když meziroční změny byly mnohdy statisticky nevýznamné. Podobně to platilo i pro pokles či nárůst pozitivních očekávání. Určujícím prvkem pro posuny veřejného mínění byl patrně názor na vnitřní politiku a ekonomiku, kde také došlo mezi jednotlivými časovými obdobími k největším změnám v hodnocení. Klíčový význam zmíněných položek a zásadní odlišnost náhledu na kulturní úroveň potvrdil výsledek faktorové analýzy.⁴ Následující přehled zahrnuje tři varianty faktorového řešení, které se při zpracování období 1990 až 1997 nabízely:

Varianta A zahrnuje položky, které byly zjišťovány ve všech výzkumech, tzn. vyloučení položek "kulturní úroveň"(nebyla zjišťována v říjnu 1992), "rozvoj demokracie" "tržní hospodářství" (zjišťovány od 1993).

Varianta B zahrnuje položky, které byly zjišťovány ve všech výzkumech od roku 1990, s tím že podzim 1992 byl vyloučen ze zpracování (nebyl zjišťován názor na "kulturní úroveň").

Varianta C zahrnuje všechny položky (tj. analýza na datech od roku 1993)

Při všech zadáních faktorové analýzy bylo požadováno, aby byly extrahovány dva faktory. Tento požadavek byl automaticky vyplněn⁵ v případě, když baterie obsahovala položku hodnotící kulturní úroveň.

Faktory popsané hodnotami pozitivních faktorových zátěží dílčích hodnocení (1.0 = maximální, 0 = minimální):

a. Spokojenost s vývojem

Varianta A (celé období: vyřazeny položky "kulturní úroveň", "demokracie", "tržní hospodářství") :

1. faktor: životní úroveň (0.9), sociální jistoty (0.9), ekonomika (0.6), vnitřní politika (0.4)
2. faktor: zahraniční politika (0.9), vnitřní politika (0.7), ekonomika (0.6), sociální jistoty (0.3)

Varianta B (celé období s výjimkou října 1992)

1. faktor: vnitřní politika (0.8), ekonomika (0.8), životní úroveň (0.8), sociální jistoty (0.8), zahraniční politika (0.7)
2. faktor: kulturní úroveň (1.0), životní úroveň (0.3), sociální jistoty (0.3)

⁴ Faktorovou analýzu obou bloků otázek jsme provedli jednak odděleně za jednotlivé časové body, jednak za spojený datový soubor (metoda hlavních komponent, rotace VARIMAX). Výsledná faktorová řešení byla téměř shodná. Toto empirické zjištění je předpokladem korektnosti našich dalších analýz, při kterých vycházíme z faktorových skóre spočtených na spojeném datovém souboru.

⁵ Pomocí obvyklého kritéria, aby vlastní hodnota odvozeného faktoru byla větší než 1.

Varianta C (období od roku 1993)

1. faktor: vnitřní politika (0.8), ekonomika (0.8), životní úroveň (0.8), sociální jistoty (0.8), trh (0.8), zahraniční politika (0.7), demokracie (0.7)
2. faktor: kulturní úroveň (1.0), demokracie (0.4), životní úroveň (0.3), sociální jistoty (0.3)

b. Odhad vývoje pro nejbližší budoucnost

Varianta A (celé období: vyřazeny položky "kulturní úroveň", "demokracie", "tržní hospodářství") :

1. faktor: životní úroveň (0.9), sociální jistoty (0.9), ekonomika (0.7), vnitřní politika (0.4)
2. faktor: zahraniční politika (0.9), vnitřní politika (0.7), ekonomika (0.5), životní úroveň (0.3), sociální jistoty (0.3),

Varianta B (celé období s výjimkou října 1992)

1. faktor: životní úroveň (0.9), sociální jistoty (0.9), ekonomika (0.8), vnitřní politika (0.7), zahraniční politika (0.5)
2. faktor: kulturní úroveň (0.9), vnitřní politika (0.6), zahraniční politika (0.4), ekonomika (0.3)

Varianta C (období od roku 1993)

1. faktor: životní úroveň (0.9), sociální jistoty (0.9), ekonomika (0.8), tržní hospodářství (0.8), vnitřní politika (0.7), demokracie (0.6), zahraniční politika (0.5)
2. faktor: kulturní úroveň (0.9), vnitřní politika (0.6), zahraniční politika (0.4), demokracie (0.4), tržní hospodářství (0.3), ekonomika (0.3)

Výsledky varianty B a C jsou velmi podobné. Zařazení nových položek nezměnilo základní faktorovou strukturu, která oddělila hodnocení kulturní úrovně od ostatních oblastí. Toto oddělení je zcela zřetelné při vyjádření spokojenosti se současnou situací. To, že na 2. faktoru spokojenosti se podílejí i životní úroveň a sociální jistoty (na hranici obvykle uvažované významnosti), logicky doplňuje obsah chápání kulturní úrovně ve veřejném mínění. Životní úroveň je jednak součástí kulturní úrovně, ale především, podle názoru dotázaných souvisí s ekonomikou a vnitřní politikou a proto je zahrnuta s daleko vyšší zátěží v prvním faktoru. Trochu jiná situace je v tomto ohledu v oblasti očekávaného vývoje. Zde jsou očekávání v oblasti životní úrovně spojovány zcela jednoznačně s vývojem ekonomiky. Dvojjedinou roli v této souvislosti hraje vnitřní politika: očekávání v této oblasti ovlivňují jak životní úroveň, tak kulturní rozvoj. Variantou C se již nebudeme zabývat.

V dalším rozboru budeme vycházet z varianty B, zahrnující projevy spokojenosti se všemi klíčovými sférami společnosti. Avšak vzhledem k tomu, že pro naše porovnání v čase je podstatný právě výzkum ze října 1992 (situace po volbách, rozhodnutí o rozdělení Československa), kdy podle průměrných hodnot došlo k výraznému poklesu spokojenosti se stavem společnosti i ke zdůraznění negativních očekávání (viz Tabulka 1), uvažujeme pro další analýzy i redukovanou variantu A. Toto faktorové řešení, jež neobsahuje výrazně jinorodou položku "kulturní úroveň", dává současně představu o "jemnější" vnitřní strukturační názorů dotázaných. Ukazuje se, že ekonomika je vnímána ve dvou dimenzích: jednak v

souvislosti s životní úrovní (dalo by se říci ve svých důsledcích pro úroveň každodenního života), jednak v souvislosti s vnitřní politikou (makroúroveň vládních programů a rozhodnutí, rovina vývoje národního hospodářství jako celku). Toto rozdělení významů by mohlo být vysvětlením, proč průměrná spokojenost se životní úrovní reaguje na výkyvy veřejného mínění v hodnocení vnitřní politiky pouze nevýrazně, a proč vnímané reálné problémy národního hospodářství nenalézají (v roce 1997) svůj odraz v ve zvýšených negativních očekáváních.

Pro přehlednost si pojmenujme faktory z jednotlivých variant faktorového řešení.

Varianta A, první faktor - hodnocení vývoje společnosti s důrazem na životní úrovně (**ŽÚ**)

Varianta A, druhý faktor - hodnocení vývoje společnost s důrazem na propojenost politické a ekonomické sféry (**POLIT**)

Varianta B, první faktor - hodnocení vývoje společnosti s důrazem na propojenost všech sfér s výjimkou kulturní úrovně (**SPOL**)

Varianta B, druhý faktor - hodnocení vývoje v oblasti kultury (**KULT**)

Tab. 3: Změny celkového hodnocení –pohyb veřejného mínění-v čase (faktorové skóry varianty A, B)

		Spokojenost				Očekávání			
		Varianta B		Varianta A		Varianta B		Varianta A	
		SPOL	KULT	ŽÚ	POLIT	SPOL	KULT	ŽÚ	KULT
1	1991 a	-,01	,18	,15	-,14	-,10	,10	,03	-,14
2	1991 b	,02	,16	,16	-,10	-,02	,10	,00	,00
3	1992 únor	-,07	,08	-,05	-,00	,09	,03	,21	-,10
4	1992 říjen			-,03	,44			,00	,63
5	1993 červen	-,02	,16	,01	-,02	,00	,12	,00	,02
6	1993 listopad	-,16	,31	,01	-,15	-,11	,11	,01	-,17
7	1994 červen	-,21	,13	-,01	-,24	-,18	,00	-,09	-,18
8	1994 listopad	-,16	,17	,03	-,21	-,17	-,03	-,08	-,22
9	1995 červen	-,13	,04	-,05	-,14	-,14	-,01	-,11	-,15
10	1995 listopad	-,25	,09	-,22	-,12	-,33	,11	-,31	-,06
11	1996 červenec	-,31	-,07	-,15	-,31	-,28	-,14	-,23	-,25
12	1996 listopad	,04	-,14	-,15	,17	,07	,01	-,03	-,13
13	1997 červenec	,61	-,49	,12	,53	,56	-,17	,32	,27
14	1997 listopad	,63	-,53	,19	,47	,60	-,17	,30	,42

Provedená "standardizace" názorů pomocí faktorové analýzy a následně výpočtu faktorových skóre zvýraznila naznačené a často statisticky nevýznamné posuny, které jsou zachyceny v tabulce 1 a 2 (průměrná hodnocení zjišťovaných položek). **Faktorová skóre⁶ (průměry za vyšetřené soubory v jednotlivých opakovaných šetřeních) přesvědčivě dokládají zásadní posuny veřejného mínění: zvýšenou spokojenost⁷ s vývojem společnosti (faktor „politicko ekonomická situace,, v obou variantách) v dobách**

⁶ Na spojeném souboru za celé období má faktorový skór průměr 0 a směrodatnou odchylku 1. Vzhledem k velikosti souboru je rozdíl mezi průměry o velikosti kolem 0.3 bodů možno považovat za statisticky významný na jednoprocenní hladině významnosti (s výhradami souvisejícími s kvótním výběrem).

⁷ Z konstrukce škály původních otázek a výpočtu faktorových skóre plyne, že záporné hodnoty znamenají nadprůměrnou spokojenost, kladné hodnoty podprůměrnou spokojenost. Vzhledem k zjištěným skutečným průměrům v tabulce 1, resp. 2, které se pohybují kolem středové hodnoty 2.5, záporný faktorový skór vyjadřuje spokojenost, kladný nespokojenost.

politické stability a ekonomické prosperity a především výraznou nespokojenost v dobách politických zvrátů a ekonomických problémů. Podobnou reakci vykazuje i oblast očekávání. Přitom hodnocení kulturní úrovně (KULT) má zřetelně kompenzační charakter. Podstatným zjištěním také je, že „spokojenost na mikroúrovni, (ŽÚ) není do konce roku 1997 příliš ovlivněna výkyvy na politické scéně. Je možno vyslovit hypotézu, že ve sledovaném období nebyla pro větší části dotázaných osob jejich životní úroveň bezprostředně ovlivněna děním na vnitropolitické scéně. Pokusíme se k tomuto tvrzení najít oporu v dalších analýzách, které budou mít za cíl sociálně "zakotvit" zjištěný pohyb veřejného mínění a zjistit, do jaké míry spokojenost či nespokojenost se společenským vývojem a očekávání do budoucna podmiňují oblast volebního chování. Dříve než se ponoříme do naznačených rozborů je třeba se podívat na to, jak se během daného období měnilo sociálně ekonomické složení populace a jakými proměnami prošly politické orientace (ve smyslu "jak je zachytil kvótní výběr provedených šetření ").

3. Změny v sociální struktuře populace, v celkové politické orientaci a ve volebních preferencích v sledovaném období (v letech 1990 až 1997)

a. Sociálně ekonomické postavení

Vzhledem k tomu, že sociálně ekonomické postavení nebylo kvótním znakem pro výběr dotázané osoby, mohou být posuny v rozložení tohoto znaku do určité míry kontrolou kvality výběru. Pohyb v jednotlivých kategoriích skutečně odrážel objektivní změny v socioekonomickém složení populace: Během sledovaných osmi let se ve výběrových souborech na čtyřnásobek zvýšil podíl samostatně činných (ze 2% na 8%, zdvojnásobení již v roce 1992, ztrojnásobení v roce 1994), více než na polovinu se snížil podíl pracovníků v zemědělství (ze 4% na 1,5%, což odpovídá útlumu zemědělské výroby), o 3% se zvýšil podíl důchodců (z 21% na 24%: souvislost se stárnutím populace, s omezením zaměstnání v důchodovém věku), o 4 až 5% se zvýšil podíl studentů (z 6% na 11%: souvislost s rozšířením středoškolského a vysokoškolského studia). Zbývající zjištění nebyla tak jednoznačná, i když nejsou v rozporu s pozorovaným objektivním vývojem: po celou dobu se ve vyšetřeném souboru zachoval třicetiprocentní podíl zaměstnanců a o třetinu poklesl podíl dělníků (z 30% na 20%, k poklesu došlo v roce 1994). Pokles podílu dělníků podle kategorizace ISCO souvisel s poklesem podílu pomocných dělníků a přechodem části kvalifikovaných dělníků mezi samostatně činné osoby a nepochybně i s odchody do důchodu a s posílením podílu studující mládeže. Celková stabilita podílu ostatních zaměstnanců neznámá, že by

nedocházelo k určité proměně této skupiny. Během let se z ní rekrutovala větší část samostatně činných osob, a naopak do kategorie zaměstnanců přešla část dělníků (omezení průmyslové výroby bylo kompenzováno nárůstem služeb).

b. Sebezařazení na pravolevém kontinuu (bylo zjišťováno od roku 1994 pomocí sedmi bodové škály na níž 1 znamená krajní levice, 7 krajní pravice a 4 střed)

Po celé sledované období bylo rozložení populace na pravolevém spektru téměř stabilní. Změny v zastoupení jednotlivých kategoriích se v průběhu let pohybovaly v rozmezí několika procent a až na výjimky byly změny v půlročních intervalech statisticky nevýznamné. Porovnáme-li ale situaci v roce 1994 a 1997, došlo k statisticky významnému posílení středu (o 5%) a levého středu (také o 5%) a k odpovídajícímu zeslabení pravice a krajní pravice i krajní levice. I když nemáme ve stejné stupnici k dispozici údaje z prvních let po roce 1989, je možné doložit, že na počátku transformace došlo k výraznému odklonu společnosti od levice (a výjimkou voličů KSČM, resp. Levého bloku), který byl reakcí na diskreditaci levicových myšlenek totalitním předlistopadovým systémem. Rok 1994, jak bylo v rozborech prokázáno, reprezentuje určitou úspěšnou etapu transformace a stability politického systému. V pravolevé orientaci veřejnosti tento rok znamená období, kdy "vychýlení kyvadla" už překonalo svoji extrémní polohu a stabilizovalo se mírně vpravo. V průběhu následujících let dochází k postupnému přesunu části populace z pravicových pozic směrem do středu (levého středu). Poslední údaje (listopad 1997): krajní levice 1,6%, levice 6,6%, levý střed 17,0%, střed 38,4%, pravý střed 21,4%, pravice 12,0%, krajní pravice 3,2%.

c. Volební preference

Vzhledem k postupnému vytváření systému politických stran po roce 1990 nejsou údaje o volebních preferencích za celé období zcela porovnatelné. V prvních letech byl ve vyšetřeném souboru zjištěn výrazný podíl voličů, kteří by volili jiné strany, než parlamentní. Vyšší byl také podíl nerozhodných. Vybrané časové body v následující tabulce podle našeho názoru dobře dokládají důležité momenty vývoje volebních preferencí: výrazný nástup ODS a upevňování její pozice až do roku 1996 a její prudký pád v průběhu roku 1997, výrazný posun ve prospěch ČSSD v roce 1995 a jejich postupný nárůst až k nejsilnější politické straně, stabilitu volebních preferencí KSČM, turbulence na pravé části volebního spektra, spojené s propadem OH (Občanské hnutí) ve volbách v roce 1992 a s různými pokusy oživit její existenci, s vyjasňováním pozice ODA v politickém spektru apod.

Tab. 4: Volební preference ve vybraných časových obdobích

	ODS	ODA	KDU	SPR	ČSSD	KSČM	Ostatní	Neví
--	-----	-----	-----	-----	------	------	---------	------

1991	17,9	8,2	6,0	5,2	7,1	10,1	21,2	24,4
1992 říjen	37,0	6,6	4,1	2,1	8,4	10,4	14,3	17,1
1994 červen	25,7	11,9	4,1	3,3	10,2	6,9*	11,0	26,8
1995 červen	26,6	4,5	6,3	2,6	22,0	9,6	8,9	19,4
1996 listopad	29,0	5,9	9,6	3,9	25,2	9,9	3,5	13,2
1997 listopad	19,6	5,3	11,3	4,6	29,3	9,0	3,6	17,4

* KSČM plus Levý Blok

4. Diferenciace názorů související se socioekonomickým postavením dotázaných

Výsledek faktorové analýzy postoje veřejnosti v hodnocení společenské změny (hrubší a jemnější vnímání propojenosti politické a ekonomické sféry v závislosti na zařazení hodnocení vývoje kultury) a celková citlivost hodnocení jednotlivých faktorů na objektivní společenské procesy (viz Tab 3) zdůraznila zásadní význam dvou vzájemně se podporujících a doplňujících faktorů: hodnocení vývoje společnosti s důrazem na propojenost všech sfér s výjimkou kulturní úrovně (**SPOL**) a hodnocení vývoje společnost s důrazem na propojenost politické a ekonomické sféry (**POLIT**). Proto i náš následný rozbor sociální podmíněnosti hodnotících soudů se soustředí především na tyto dva souhrnné postoje ke společenské změně.

Již v roce 1991 byla spokojenost s vývojem politické a ekonomické sféry v České republice sociálně diferencována: velice spokojeni byli začínající podnikatelé a studenti, v podstatě neutrální stanovisko zaujímalí zaměstnanci (s nevelkým rozdílem mezi dělníky a ostatními zaměstnanci), určitou relativní nespokojenost vyjadřovali důchodci a velice nespokojení byli nezaměstnaní. V období dělení státu došlo k výraznému poklesu celkové spokojenosti všech sociálních skupin při zachování výše uvedených relací s tím, že se mezi méně spokojenou skupinu zařadili dělníci. Tato skupinová diferenciaci se zachovala v mírnější podobě i v období, kdy celkové hodnocení politické a ekonomické situace bylo nejpříznivější (rok 1994). Na konci roku 1997 se - při celkově negativním hodnocení - průměrná hodnocení ve všech skupinách opět sblížila. Dokonce ve skupině samostatně činných osob (podnikatelů) průměrné hodnocení situace (nespokojenost) pokleslo na úroveň hodnocení, které vyjádřili dělníci (viz Tab. 5, faktor POLIT). Při jiné variantě faktorového řešení (faktor SPOL) sice k tomuto vyrovnání názorů nedošlo, což je možno logicky vysvětlit z obsahu faktoru, ale i toto zjištění dokládá určitou změnu v názorech této, pro transformaci významné sociální skupiny.

Ve variantě, která neumožňuje srovnání s rokem 1992 (faktor POLIT), **dochází k postupnému zvýraznění sociálně podmíněné názorové diferenciaci a to v průběhu**

celého období, včetně úspěšného roku 1994. Zvláště výrazně se tento jev „uvědomění skupinového postavení a skupinových zájmů,“ objevil při podrobnějším dělení skupiny ostatních zaměstnanců při srovnání výsledků roku 1997 a 1994 (viz doplněk tabulky 5).

Tab. 5: Spokojenost s politickou a ekonomickou situací (faktor SPOL z varianty B, faktor POLIT varianta A) v základních socioekonomických skupinách (průměry faktorových skóre)

	1997 listopad		1994 červen		1992 říjen	1991	
	SPOL	POLIT	SPOL	POLIT	POLIT	SPOL	POLIT
Dělníci	,83	,50	-,02	-,13	,56	-,00	-,21
Ostatní zaměstnanci	,56	,41	-,38	-,38	,27	-,04	-,11
Samostatně činní	,18	,50	-,61	-,46	,17	-,49	-,40
Nezaměstnaní	,95	,74	,42	,09	,57	,58	,20
Ženy v domácnosti	,60	,62	-,65	-,69	-,34	,01	,02
Studenti	,44	,37	-,41	-,40	,11	-,44	-,76
Důchodci	,78	,53	,04	-,05	,60	-,01	-,04
Celkem	,63	,47	-,21	-,24	,44	-,01	-,13

Doplněk tabulky: Podrobnější členění ostatních zaměstnanců podle hlavních skupin ISCO - údaj o profesním zařazení se zjišťoval od roku 1993 (průměry faktorových skóre ve skupinách)

	1997 listopad		1994 červen	
	SPOL	POLIT	SPOL	POLIT
Řídící pracovníci	,03	,29	-,51	-,37
Odborní a vědeckí pracovníci	,42	,44	-,59	-,34
Techničtí pracovníci	,53	,34	-,32	-,33
Nižší administrativní	,59	,40	-,47	-,50
Provozní pracovníci	,70	,63	-,41	-,31
Celkem	,56	,41	-,38	-,38

Pro úplnost si doplňme, že ve faktoru hodnotícím kulturní úroveň (KULT) byly mezi skupinami rozdíly minimální s výjimkou důchodců, kteří se lišili od ostatních skupin o 0.3 bodu ve směru nižší spokojenosti, resp. méně pozitivního výhledu do budoucnosti.

Sociální diferenciací v názorech na očekávaný vývoj vnitřní politiky a ekonomiky byla obdobná hodnocení spokojenosti s touto sférou, jak dokládá následující tabulka (Tab. 6).

Již na počátku transformace byla očekávání vůči nejbližší budoucnosti diferencována v závislosti na sociálním postavení dotázané osoby. Nejvíce optimistická očekávání byla mezi tehdy začínajícími soukromníky a mezi studenty, pesimismus vyjadřovali ve svých odpovědích nezaměstnaní. Zaměstnanci nedělnických a dělnických profesí se sice názorově odlišovali, ale rozdíl nebyl statisticky významný a naznačoval pouze určitou tendenci k pozitivnímu, resp. negativnímu očekávání. V období relativní úspěšnosti ekonomického vývoje (rok 1994) se uvedená názorová diference příliš nezměnila. Pouze skupina důchodců se posunula z názorově neutrální (středové) pozice mezi skupiny, jejichž očekávání jsou pesimistická (ve srovnání s průměrem populace). Posun zjevně odpovídá obavám z poklesu životní úrovně, který v té době ostatní skupiny nepociťovaly. V roce 1997 se názorová diferenciací výrazně prohloubila. Pesimismus převládl mezi

dělníky, kteří se názorově vzdělili ostatním zaměstnanců a jejich očekávání do budoucna se dostala na úroveň očekávání nezaměstnaných.

Tab. 6: Očekávání vývoje v oblasti vnitřní politiky a ekonomiky (faktor SPOL) v základních socioekonomických skupinách (průměry faktorového skóre ve skupinách)

	1997 listopad	1994 červen	1991
	SPOL	SPOL	SPOL
Dělníci	,90	-,07	-,01
Ostatní zaměstnanci	,64	-,25	-,18
Samostatně činní	-,02	-,50	-,43
Nezaměstnaní	,96	,24	,37
Ženy v domácnosti	,60	-,63	-,24
Studenti	,28	-,40	-,42
Důchodci	,62	,01	-,14
Celkem	,60	-,18	-,09

Doplňek tabulky: Podrobnější členění ostatních zaměstnanců podle hlavních skupin ISCO - údaj o profesním zařazení se zjišťoval od roku 1993 (průměry faktorového skóre ve skupinách)

	1997 listopad	1994 červen
	B	B
Řídící pracovníci	-,08	-,25
Odborní a vědečtí pracovníci	,24	-,48
Techničtí pracovníci	,67	-,27
Nižší administrativa	,69	-,18
Provozní pracovníci	,71	-,36
Celkem	,64	-,25

Názorový posun nepochybně odráží zkušenost s vývojem v průmyslových odvětvích v posledních letech (ekonomické potíže průmyslových gigantů, první konkurzy, nejasnou perspektivu určitých výrobních oborů, hrozbu nezaměstnanosti, atd.). **Jediná skupina, která si podržela určitý optimismus vzhledem k očekávanému vývoji jsou samostatně činní.** Jde o již stabilizovanou skupinu, která si našla svoji pozici v ekonomické struktuře a která odvozuje svoje očekávání od svého vlastního úsilí. Vzhledem k tomu, že došlo k posunu k výrazně pesimistickému pohledu na budoucí vývoj v celku populace, skupina důchodců se posunula zpět do názorového středu.

5. Rozdíly v hodnocení společenského vývoje podle volebních preferencí a jejich proměna v čase

Z výše provedeného rozboru již víme, jak se v průběhu sledovaného období měnily podíly příznivců jednotlivých politických stran. Tento vývoj nepochybně ovlivňovalo hodnocení společenského vývoje veřejným míněním, tak jak jej v celku dobře ilustrují výsledky uvedené v tabulce 3. Kromě celkového pohybu volebních preferencí, který ve svém

výsledku vedl k vítězství ČSSD v předčasných parlamentních volbách v roce 1998, je podstatné, zda a jak se měnil názor příznivců jednotlivých stran na situaci ve společnosti, do jaké míry je preference té které strany spojena s určitým hodnocením vývoje společnosti a následně tudíž s určitým očekáváním buď pokračování dosavadního vývoje, nebo jeho změny. V tomto ohledu výsledky analýz nepřinášejí příliš překvapivou informaci. Spokojenost s vnitropolitickou situací a ekonomikou výrazně diferencovala mezi příznivci jednotlivých politických stran, přičemž je od samého počátku sledovaného období „řadí“, do očekávaného pravolevého „vějíře“: ODS (nejspokojenější), ODA, KDU, ČSSD, KSČM (nejméně spokojení). Příznivci republikánů vyjadřovali stejnou nespokojenost jako příznivci KSČM. Za pozornost stojí sledovat vývoj názorů příznivců ČSSD. Z téměř středové pozice v nadějném roce 1990 a nevýrazného posunu od středu v období stability (1994), se v kritických dobách - jak v roce 1992, tak především v roce 1997 - příznivci ČSSD zradikalizovali a tak názorově přiblížili k příznivcům extrémních stran. Nárůst voličských preferencí ČSSD nevedl v uvedeném smyslu k příklonu její volební opory k pouze mírné nespokojenosti se stavem společnosti, jaká by se dala předpokládat u voličů strany levého středu, ale ke zvýraznění polarity politického spektra (velká nespokojenost blízká sympatizantům KSČM).

Tab. 7: Spokojenost s politickou a ekonomickou situací (faktory SPOL, POLIT) podle volebních preferencí (průměry faktorových skóre v skupinách voličů jednotlivých stran)

	1997 listopad		1994 červen		1992 říjen	1991	
	SPOL	POLIT	SPOL	POLIT	POLIT	SPOL	POLIT
ODS	-,27	,16	-,81	-,66	,17	-,81	-,70
ODA	,23	,24	-,51	-,44	,42	-,25	-,60
KDU	,44	,14	-,11	-,17	,18	,00	-,29
SPR	1,23	,94	1,04	,65	,75	,78	,14
ČSSD	1,01	,62	,14	-,30	,75	,19	,07
KSČM	1,27	,96	,81	,59	1,26	,78	,83
Ostatní	,64	,43	,01	-,40	,28	-,13	-,15
Neví	,60	,36	-,19	-,33	,42	,20	-,01
Celkem	,59	,45	-,24	-,26	,43	-,04	-,13

Tento nárůst názorové polarity ve společnosti byl oboustranný: na „pravém“, křídle došlo k odklonu příznivců ODS od spíše průměrného hodnocení stavu společnosti směrem k výrazně pozitivnímu. Šlo zřejmě o vyostření politického konfliktu na základě zostřujících se ekonomických a sociálních podmínek.

Dalším podstatným výsledkem je zjištění, že po celé sledované období existovalo zřetelné názorové oddělení příznivců ODS od příznivců ODA. Toto zjištění empiricky dokládá, že přes blízkost uvedených stran byl jejich potenciální elektorát výrazně odlišný v náhledu na společenský vývoj, že různé důrazy v politických programech obou stran

(rozdělení republiky, rychlost privatizace, stupeň liberalizace ekonomiky atd.) měly oporu ve voličské základně. Je třeba doplnit, že během roku 1997 ODA postupně ztrácela svůj voličský elektorát, který po vzniku Unie svobody se zcela rozpadl.

6. Spokojenost s vývojem a důvěra k vládě

Jedním z obecnějších postojů, který byl zjišťován téměř ve všech zde analyzovaných výzkumech, byla důvěra k vládě. Obvykle byla zjišťována v kombinaci s důvěrou k prezidentovi, poslanecké sněmovně, případně Senátu. Dotaz na důvěru měl obvyklou čtyřbodovou škálu možných odpovědí: 1. rozhodně ano, 2. spíše ano, 3. spíše ne, 4. rozhodně ne. Vývoj „důvěry k vládě“, za celek dotázané populace od roku 1991 je uveden v prvním sloupci následující tabulky (Tab. 7). V tabulce jsou uvedeny vážené průměry z výše uvedené škály odpovědí. **Postoj k vládě měl ve sledovaném období stejnou „trajektorii“, vývoje jako spokojenost s vývojem politické a ekonomické sféry společnosti** (porovnej korelaci s faktorem SPOL).

Pouze první období (do roku 1993), které podle úvodní části rozboru vyznačovalo určitou nespokojeností a nejistotou, je v případě hodnocení vlády trochu odlišné. Až na jediný propad související s dělením státu, se první období příliš neodlišuje od druhého období stability a vcelku úspěšného průběhu transformace. Tomu také odpovídají nižší korelaci v letech 1991 - 1992.

Tab. 8: Důvěra k vládě: změna hodnocení a vazba (korelace) vůči spokojenosti s vývojem země a očekáváním do budoucna (vyjádřenou pomocí faktorového skóre).

		Důvěra ⁸ k vládě	Spokojenost se stavem		Očekávání pro budoucnost	
			SPOL	POLIT	SPOL	POLIT
			Korelace	Korelace	Korelace	Korelace
		Průměr				
1	1991 a	2,2	,53	,46	,40	,39
2	1991 b	2,5	,55	,41	,46	,38
3	1992 únor	2,4	,60	,49	,49	,40
4	1992 říjen	3,0		,36		,33
5	1993 červen	2,4	,66	,54	,54	,49
6	1993 listopad	2,4	,67	,56	,55	,49
7	1994 červen	2,4	,60	,50	,51	,48
9	1995 červen	2,4	,65	,45	,55	,40
10	1995 listopad	2,4	,65	,56	,51	,46
12	1996 listopad	2,6	,68	,52	,56	,43
13	1997 červenec	3,0	,66	,39	,55	,40
14	1997 listopad	3,0	,67	,29	,55	,34

V šetřeních 1994/11 a 1996/7 nebyla otázka na důvěru k vládě položena.

Podrobnější analýza ale ukázala, že souvislost mezi postojem k vládě a hodnocením společenského vývoje není tak přímočará, jak by se na první pohled zdálo. Porovnání vazeb mezi důvěrou k vládě a dvojím vyjádřením spokojenosti s vývojem politické a ekonomické sféry (POLIT a ŽÚ) vykazuje zcela odlišné souvislosti.

Tabulka 9. Jak souvisí důvěra vlády s vnímáním politicko ekonomické situace na mikro a makro úrovni (oba faktory z varianty A)

		Důvěra k vládě	Spokojenost se stavem		Očekávání pro budoucnost	
			ŽÚ	POLIT	ŽÚ	POLIT
			Korelace	Korelace	Korelace	Korelace
		Průměr				
10	1995 listopad	2,4	,37	,56	,37	,46
12	1996 listopad	2,6	,48	,52	,47	,43
13	1997 červenec	3,0	,54	,39	,47	,40
14	1997 listopad	3,0	,69	,29	,50	,34

Pro názornost v tabulce opakujeme údaje z předchozí tabulky z úrovně "makro" (faktor POLIT).

Korelační analýza potvrdila zásadní rozdílnost vnímání výsledků a očekávání v oblasti ekonomiky a vnitřní politiky, jak ji naznačily výsledky faktorové analýzy. Připomínáme, že při faktorovém řešení „varianta A“, se vydělily dva nezávislé faktory, do kterých s podobnými zátěžemi vstoupilo hodnocení vnitřní politiky a ekonomiky. Zatímco **vazba mezi stupněm důvěry k vládě a mikroúrovni ekonomiky (tj. životní úrovní, sociálními jistotami a**

⁸ Trochu opožděná poznámka k zachycení názorů populace přes průměrné hodnoty: Zjištěné průměry za populaci se sice pohybují kolem středové hodnoty, ale mohlo by jít o situaci tzv. úplné polarizace názorů, kdy polovina dotázaných je "zcela spokojena", kdežto druhá polovina "zcela nespokojena" (průměr by byl 2.5 bodu). V žádné zjišťované položce tomu tak není, tj. jak v případě spokojenosti se stavem společnosti, ve výhledu na nejbližší období, tak ve vyjádření k vládě se rozložení odpovědí blíží normální křivce. (To znamená, že ve všech položených otázkách převažují odpovědi méně vyhraněné.) Tato poznámka se netýká faktorových skóre, které jsou konstruovány tak, že jejich rozložení na souboru dotázaných má z povahy věci charakter Gausovy křivky (normální rozložení) s nulovým průměrem a jednotkovou směrodatnou odchylkou.

jinými jevy, které dotázaný poměřuje vlastní situací) se s pokračujícím propadem důvěryhodnosti výrazně upevňovala, na makroúrovni je tomu naopak.

Tento empiricky zjištěný fakt má logické vysvětlení. Lidé, kteří dosáhli vysoké životní úrovně díky vládní politice, nepochybně liberální vládě důvěřovali, a naopak, lidé, kteří žili v sociální nejistotě, této vládě nedůvěřují. S prohlubující se celkovou nedůvěrou k vládě se tato vazba zdůrazňuje. Na makroúrovni hodnocení ekonomického vývoje a politiky tomu bylo odlišně. **Do tábora lidí, kteří nedůvěřují vládě v posledních letech postupně přecházela řada dotázaných, kteří měli liberální nebo konzervativní postoje a kteří byli relativně spokojeni s průběhem transformace společnosti.** Tito dotázaní s odlišnou názorovou orientací tak doplnili jednak skupinu zásadních odpůrců současného systému a jeho jakékoli politické reprezentace (voliče extrémních stran), jednak skupinu voličů ČSSD, jejichž hodnocení se sice postupně vyhraňovalo, ale v průměru zůstávalo méně negativní než u skupiny zásadních kritiků. Proto v roce 1997 dochází celkově k zeslabení vazby mezi (ne)spokojeností a důvěrou, k částečnému rozmývání dříve tak zřetelných a jednoznačných souvislostí. V jiných výzkumech se tento proces spojuje s posunem zkušeností a postojů tzv. středového voliče.

Jde o podstatné zjištění, které vyžaduje kromě korelační analýzy ověření i jinou metodikou. V jaké míře se vazba (změna vazby) mezi důvěrou a hodnocením společenského vývoje na makroúrovni projevuje na průměrné spokojenosti a očekávání? Tabulka 10 upřesňuje naše vysvětlení v tom smyslu, že kromě snížení jednoznačnosti v negativním hodnocení se současně výrazně posiluje pozitivní vazba: ti kteří jsou nadprůměrně spokojeni se stavem makroekonomiky (faktor POLIT), vyjadřují zřetelnou důvěru k vládě.

Tabulka 10: Průměrný faktorový skór (faktor POLIT) ve skupinách dotázaných vyjadřujících různou důvěru k vládě

	1995			1996			1997		
	Stav		Očeká vání	Stav		Očeká vání	Stav		Očeká vání
	%	průměr	průměr	%	průměr	průměr	%	průměr	průměr
Určitě ano	9,7	-,85	-,78	10,3	-1,10	-,84	4,1	-1,46	-1,37
Spíše ano	48,0	-,26	-,25	37,2	-,46	-,44	24,6	-,73	-,68
Spíše ne	32,2	,45	,30	32,6	,29	,30	38,1	,11	,14
Určitě ne	10,1	1,23	,57	19,9	1,01	,86	33,1	,66	,63
	100			100			100		

Výsledek znamená, že skalní příznivci vlády se utvrzují ve své víře, jejich hodnocení i očekávání pro nejbližší budoucnost se stále více vzdalují od průměrné hodnoty. Protože jde o výrazně se zmenšující skupinu dotázaných, tento názorový posun nemá vyvažující vliv na velikost korelačního koeficientu.

7. Závěry

Každá retrospektiva vývoje veřejného mínění v tak citlivé oblasti, jakou je spokojenost se společenským vývojem a očekávání do budoucna, dává možnost poučené interpretace a hodnocení. Poučené v tom významu, že skutečný vývoj v politické a ekonomické oblasti až do současnosti je konečným měřítkem všech zjištěných názorových posunů. V tomto smyslu platí, že veřejné mínění v celém sledovaném období spolehlivě, byť s určitým zpožděním, reagovalo na objektivní změny. Co se týče předvídatosti, byla kritická reflexe budoucího vývoje ve veřejném mínění minimální. Tím rozumíme, že pokud bylo hodnocení stavu společnosti pozitivní, očekávání do budoucna byla optimistická, pokud se hodnocení stavu změnilo na negativní, očekávání do budoucna byla pesimistická, což zdaleka ne vždy odpovídá proměnám sociální skutečnosti.

Je vysoce pravděpodobné, že tato vazba nemusí v současné době platit. Výsledek posledních voleb (předčasné parlamentní volby v červnu 1998), který vedl k zásadní změně vlády, by měl tuto vazbu přinejmenším rozvolnit. Jinými slovy: ti, kdo patřili mezi největší kritiky stavu společnosti, by měli od nové vlády očekávat zlepšení situace a naopak, ti kteří byli spokojeni s vývojem v posledních letech, měli by vyjádřit určité obavy z nejbližší budoucnosti.

V každém případě platí, že spokojenost či nespokojenost se stavem společnosti je nepochybně jedním z činitelů, který výrazně ovlivňuje volební chování a volební preference. Jak prokázal náš rozbor, došlo zvláště v posledních letech sledovaného období k polarizaci názorů, která vedla k většinové podpoře změn ve strategiích transformace a konkrétních politik, a která se promítla především do nárůstu volebních preferencí ČSSD a naopak do poklesu preferencí ODS.

Naše analýza také prokázala, že došlo k postupné proměně názorové hladiny v jednotlivých sociálních a profesních skupinách. Obecná nepřilíš sociálně diferencovaná euforie z polistopadového období se postupně "krystalizuje". Příslušné skupiny si uvědomují svoje postavení ve společnosti, citlivěji reagují na jeho změnu a do svých hodnocení promítají svoje skupinové zájmy a očekávání spojená s nastoupenou trajektorií vývoje.

Post scriptum:

Po dokončení analýz a napsání textu byl v listopadu 1998 realizován pravidelný měsíční výzkum IVVM, kde byly aplikovány jak baterie otázek na spokojenost se společenským vývojem, tak baterie na výhled do nejbližší budoucnosti. Bylo sice technicky možné zahrnout nový datový soubor do celku a provést všechny výpočty znovu, ale patrně by došlo jen k nepatrným posunům číselných hodnot při zachování všech výše zjištěných dlouhodobých tendencí a vazeb. Za dostatečné proto považujeme se podívat na to, jak se naplnily naše předpovědi posunů ve veřejném mínění související s výsledným ustavením menšinové vlády sociální demokracie.

Údaje z následující tabulky dokládají logicky očekávané převrácení vztahu k vládě. Zatímco na konci roku 1997 (a vlastně po celé období od roku 1992) pravicově orientovaní dotázaní výrazně (statisticky významně) více důvěřovali pravicové (koaliční) vládnoucí garnituře, koncem roku 1998 nové levicové (menšinové) vládě důvěřují méně než levicově orientovaní dotázaní. Platí to pochopitelně i obráceně s výjimkou krajní levice.

Tabulka 11: Průměrná důvěra k vládě v závislosti na levo-pravé orientaci (porovnání výsledků výzkumu z listopadu 1998 a listopadu 1997)

	1998		1997	
	Průměr	Zastoupení v %	Průměr	Zastoupení v %
Krajní levice	3,1	2,1	3,8	1,6
Levice	2,5	6,3	3,6	6,5
Levý střed	2,4	15,7	3,3	17,0
Střed	2,6	35,2	3,1	38,3
Pravý střed	2,7	21,8	2,7	21,4
Pravice	3,0	14,6	2,4	12,0
Krajní pravice	3,0	4,3	2,3	3,2
Celkem	2,7	100,0	3,0	100,0

Spokojenost se stavem společnosti a výhled na nejbližší období doznaly také změn, i když nedošlo k takovému obratu jako v posuzování důvěry ke vládě.

Tabulka 12: Korelace mezi pravolevou orientací a hodnocením, resp. očekáváním společenského vývoje v jednotlivých sférách.

	Spokojenost se stavem		Očekávání do nejbližší budoucnosti	
	1998	1997	1998	1997
Vnitřní politika	-,03	-,29	-,01	-,29
Zahraniční politika	-,06	-,26	-,03	-,32
Úroveň ekonomiky	-,18	-,33	-,15	-,36
Kultura	-,18	-,23	-,11	-,24
Životní úroveň	-,32	-,39	-,22	-,37
Sociální jistoty	-,32	-,39	-,22	-,37
Demokracie	-,24	-,29	-,14	-,30
Transformace hospodářství	-,24	-,35	-,07	-,34

Podle našeho očekávání došlo k rozvolnění dříve stabilní vazby mezi politickou orientací a hodnocením. To, že nedošlo k převrácení „korelace,, (méně kritičnosti a více optimismu do budoucna ze strany levice) svědčí o střízlivém uvažování a o realismu dotázaných reprezentujících českou veřejnost. Na výsledku se ovšem podílí i trvalější negativistické hodnocení dotázaných hlásících se ke krajní levice, což signalizovala již předchozí tabulka.

2.2. Reflexe ekonomické transformace a kompetence vlády

Miluše Rezková, IVVM

Tato subkapitola čerpá ze dvou typů dat: jedním je žebříček vnímané naléhavosti problémů, druhým žebříček úspěšnosti vlády - hodnocení občanů, jak vláda sledované problémy řeší. Žebříček úspěšnosti vlády byl konstruován jako pendant k žebříčku naléhavosti - byla-li např. zjišťována míra naléhavosti problému nezaměstnanosti, pak respondent také hodnotil úsilí vlády v této oblasti. V obou případech byla uplatněna čtyřbodová škála. V prvním případě měla krajní póly: velmi naléhavý - vůbec není naléhavý, v druhém případě: vláda řeší problém velmi dobře - velmi špatně. Data byla shromážděna v šetřeních v letech 1992 - 1998.

1. Naléhavost problémů

Časová řada, souhrnně prezentovaná v Tab. 1, poskytuje celou řadu údajů o pohledu občanů na měnící se společenskou realitu. Je v ní vždy zachycen podíl odpovědí „velmi naléhavý problém,“; dopočtem ke každému údaji do 100 % jsou tedy odpovědi „dost naléhavý,“ až „vůbec není naléhavý,“ a odpověď „nevím,“.

Data ukazují většinou proměnlivou situaci, poznamenanou nejvýrazněji rokem 1997 a tehdy pozorovatelným zhoršením makroekonomických ukazatelů státu. Jako potvrzení nepříznivě se vyvíjející hospodářské situace byly v r. 1997 přijaty dva soubory vládních opatření restriktivního charakteru. Současně se zvýrazněnými ekonomickými potížemi šlo také o předzvěst rozbouření politické situace, která vyvrcholila demisí vlády premiéra Klause v závěru roku.

Z řady oblastí sledovaných jednotlivými výzkumy zaujímají **stabilní pozici negativně hodnoceného, nejtěživějšího doprovodného jevu transformace politického a hospodářského systému tři sledované formy kriminality**. Na počátku se o nich jako o velmi naléhavých vyjadřovaly asi tři čtvrtiny občanů. V dalším průběhu se nespokojenost dále prohlubovala, aby svého prvního vrcholu dosáhla v dubnu 1994. Poté nastává stagnace až do dubna 1996; v případě obecné a organizované kriminality pokračuje až do října 1997. Dochází tak k rozevírání nůžek - zatímco ostatní formy se dostávají mimo centrum pozornosti, kriminalita hospodářská spolu s korupcí si své dominantní postavení v negativní reflexi populace posiluje. Problém korupce a hospodářské kriminality byl tedy intenzivně

vnímán ještě v době, kdy jej politická reprezentace označovala za nevýznamný a kdy pro něj neexistoval širší prostor k diskusi - ten se otevřel až po parlamentních volbách v r. 1996.

Jako závažné otázky, i když se zjevným odstupem za problémy kriminality, byly vnímány **problémy sociálních jistot a životní úrovně. Jejich hodnocení se i přes určité výchyly příliš neměnilo a dokonce i ve zlomovém šetření v květnu 1997 lze konstatovat stabilitu.** Teprve příští měsíce jsou ve znamení pozvolného vzrůstajícího neklidu obyvatelstva i v těchto otázkách. Přidává se k nim také oblast bydlení a výše nájemného jako důsledek absence adekvátní vládní koncepce a nesystémového zdražování nákladů na bydlení. Problém nezaměstnanosti patřil podle očekávání spíše mezi méně naléhavé oblasti - ještě v květnu 1997 byl vnímán jako nezávažná, okrajová otázka. Takové hodnocení odpovídalo tehdejší velmi nízké míře nezaměstnanosti a patrně i přesvědčení, že vyšší nezaměstnanost není pro ČR hrozbou.

Ve vnímání závažnosti ekonomického aspektu transformace se zprvu prosazuje typická trvalá tendence poklesu pozornosti. Většina veřejnosti se zřejmě ztotožnila s představou o celkově pozitivním směřování české ekonomiky, o obtížném (viz v tabulce problémy zdravotnictví, školství), nicméně nezadržitelném postupu směrem k úrovni vyspělých evropských států. Vzestup naléhavosti z 33 % v dubnu 1996 na 61 % v květnu následujícího roku je reakcí obyvatelstva na závažné ekonomické obtíže a nouzová opatření vlády, vypovídající o míře rozčarování a vystřízlivění obyvatel. Starost o ekonomiku i později zůstala na úrovni přesahující 50 % populace.

Mezi oblastmi, zachovávajícími si určitou stabilitu vývoje, nacházíme ekologii. V minulém režimu potlačovaný problém sice v počátcích transformace vystoupil, aby však v dalším vývoji dosáhl jen průměrné naléhavosti. S narostlými, resp. oficiálně potvrzenými ekonomickými problémy v roce 1997, sestoupila ekologie jako problém ještě níže a byla tak odstrčena až na okraj pozornosti.

Tab.1. Časová řada vnímání jednotlivých celospolečenských problémů jako velmi naléhavých (v %)

	92/X	93/III	93/X	94/I V	94/X	95/I V	96/I V	97/V	97/X	98/V
Korupce, hospodářská kriminalita	-	-	70	76	77	73	70	83	79	82
Obecná kriminalita	73	81	83	85	79	76	72	68	65	70
Organizovaný zločin	-	-	68	76	73	66	68	68	65	71
Sociální jistoty	-	55	48	57	59	60	53	55	59	60
Zdravotnictví	-	59	55	45	46	56	54	75	74	65
Nezaměstnanost	44	42	40	47	42	37	26	32	38	55
Ekonomická reforma	69	58	53	47	42	41	33	61	53	58
Funkční legislativa	-	51	45	47	48	48	39	53	58	55
Životní úroveň	54	57	52	58	54	54	49	48	50	54
Bydlení a nájemné	-	-	32	39	41	43	49	50	41	44
Školství	-	46	36	35	35	36	28	42	40	36
Životní prostředí	55	66	51	57	48	52	50	38	37	36
Zemědělství	56	44	37	42	45	41	36	39	39	39

Výběrová chyba 3 %

2. Hodnocení vlády

Časová řada je v tomto případě kratší o rok 1992 a končí obdobím před demisí vlády premiéra Václava Klause (listopad 1997). Vláda premiéra Tošovského, jmenovaná jako smíšená vláda odborníků a politiků s dočasným mandátem, neměla možnost ani čas výrazněji ovlivnit situaci jednotlivých resortů a oblastí. Proto byla říjnem 1997 časová řada přerušena. V polovině r. 1993, výchozím bodu šetření, se vláda těšila důvěře cca 60 % obyvatel (viz tab. č. 3). Údaje v tab. 2 potvrzují, že kompetence vlády v řízení ekonomické reformy se opírala o zhruba stejně širokou podporu veřejnosti; způsob vedení transformačních procesů vládou byl oceňován až do konce roku 1994. V následujících dvou letech lze již vysledovat počátek trendu k pozvolnému úbytku sympatií, jenž vyvrcholil propadem mezi dubnem 1996 a květnem 1997 z 50 % na pouhých 24 % spokojených - a zhruba na této míře se v následujícím šetření ustálil.

Podobně jako na poli ekonomické transformace byla vláda - i když s jistým odstupem - hodnocena v dílčí, avšak významné oblasti - v souvislosti s řešením nezaměstnanosti. Přesvědčení, že se vládě tento závažný problém daří řešit, stabilně sdílely více než dvě pětiny obyvatel. S nabýváním jeho závažnosti v okolních transformujících se zemích se toto přesvědčení dále upevňovalo a dosáhlo až 53 % spokojenosti v dubnu 1996. Následné vzepětí nespokojenosti lze klást do souvislosti jednak se všeobecnou vlnou kritických postojů vůči vládě, jednak však také s realistickým očekáváním do budoucna, plynoucím z nového hodnocení dosavadního transformačního procesu jako zdaleka neukončeného.

V souvislosti s většinou důvěrou vládě ve sféře ekonomické mohou zarazit skromné až hubené výsledky v jednotlivých problémových oblastech (tab. č. 2), jež navíc zasáhla vlna kritiky veřejnosti i politických stran v r. 1997. Skutečnost, že např. kriminalita, bydlení a zdravotnictví pozornosti v tomto roce unikly, byla spíše projevem situace, že nespokojenost již předtím dosáhla vrcholu.

Jaké faktory tedy stály v pozadí důvěryhodnosti první české vlády? Korelační analýza ukázala, že z řady jiných oblastí - kompetencí vlády - se po celé sledované období bez výjimky objevuje jako nejtěsnější korelace důvěry vlády s pozitivním hodnocením realizace ekonomické reformy - důvěra vládě tedy byla založena především na přesvědčení o její dobré práci na tomto poli. Nejvyšší hodnoty přitom byly zjištěny z šetření v roce 1993 (Pearsonův koeficient pořadové korelace = 0,62) - tj. na počátku ekonomické transformace - a posléze v závěrečném kritickém šetření v květnu 1997 (0,64). Přihlédneme-li k míře důvěry vládě v obou šetřeních, je zřejmé, že úvodní výsledek se vztahuje k její nadprůměrné kredibilitě, druhý pak k situaci zcela opačné. Šlo již o rozdělení společnosti na tábor stoupců vlády, do poslední chvíle přesvědčených o správnosti jejího počínání, a na novou většinu, která důvodů k důvěře již pozbyla.

Druhou nejvýznamnější vazbou je korelace důvěry s dobrým hodnocením vládní sociální politiky a s řešením životní úrovně - opět s vrcholem v roce 1993 (III/93 :0,50, resp. 0,54), ale s druhým již v dubnu 1996 (sociální jistoty :0,52, životní úroveň beze změny). Nadprůměrně těsná byla, zvláště v počátcích, i vazba důvěry vládě s politikou zaměstnanosti. **Důvěra vládě tedy vycházela jak z přesvědčení o tom, že zemi úspěšně provádí procesem ekonomické transformace, tak i z pocitu, že tím příliš neohrožuje sociální jistoty a životní úroveň obyvatelstva.** Tomuto závěru nasvědčuje i samotný vztah hodnocení vládou uskutečňované ekonomické transformace s hodnocením ostatních posuzovaných oblastí. Legitimnost vlády v ekonomické transformaci se totiž nejtěsněji váže s hodnocením sociálních jistot, s nezaměstnaností a s životní úrovní (kolem 0,51 na spojeném souboru, 95 % hladina významnosti). Jinými slovy: **úspěšnost ekonomické transformace se jevila jako zřejmá právě ze situace v sociální oblasti a životní úrovni a opačně.** Ochota „utahovat opasky“, byla již vyčerpána tvrdým poklesem životní úrovně v letech 1990/91, o němž lidé již nepředpokládali, že by mohl být obnoven. Uvedená zjištění je nicméně třeba chápat v kontextu poklesu důvěry vládě v její závěrečné fázi. Zatímco v počátcích šetření se zkorelovanost pozitivních hodnocení týkala převážné části obyvatel, ke konci jde pouze o situaci nejvýše třetiny populace. Dodejme, že Klausova vláda své funkční období uzavírala - po své rezignaci v listopadu 1997 - s pouhými 14 % důvěry.

Tab. 2: Časová řada velmi nebo spíše dobrého hodnocení činnosti vlády (v %)

	93/III	93/X	94/IV	94/X	95/IV	96/IV	97/V	97/X
Životní prostředí	21	26	25	29	24	26	30	33
Nezaměstnanost	42	48	40	42	44	53	39	29
Životní úroveň	27	28	30	27	25	32	23	22
Školství	25	37	35	40	32	37	20	21
Ekonomická reforma	58	58	59	56	52	50	24	20
Sociální jistoty	26	30	25	25	23	28	23	18
Zemědělství	16	21	18	14	17	25	18	16
Funkční legislativa	25	24	24	27	25	25	18	15
Obecná kriminalita	14	9	7	10	11	12	15	12
Bydlení a nájemné	-	23	20	19	15	10	12	13
Organizovaný zločin	-	10	9	11	12	12	10	10
Zdravotnictví	25	34	38	31	20	17	7	8
Korupce, hosp. kriminalita	-	8	5	7	6	6	4	4

Dopočet do 100 % ke každému údaji představují odpovědi „spíše špatně + velmi špatně + nevím,, výběrové chyba 3 %

Tab. 3: Vývoj důvěry vládě v %

	93/ III	93/X	94/IV	94/X	95/IV	96/IV	97/V	97/X
Rozhodně ano	14,0	13,8	8,9	8,1	9,3	7,6	4,9	3,2
Spíše ano	44,0	46,1	44,1	47,1	43,9	40,4	30,4	30,2
Spíše ne	28,8	27,8	28,8	31,5	31,5	34,1	37,6	36,2
Rozhodně ne	8,2	9,1	13,6	10,4	12,1	12,2	23,6	26,8
Nevím	5,0	3,2	4,6	2,9	3,2	5,7	3,6	3,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3. Napětí ve společnosti: vztah problémů a přístupů vlády

Porovnáme-li údaje o naléhavosti problémů a hodnocení vlády, můžeme zjistit signály míry společenského napětí v té které oblasti (viz Tab.4). Výsledky byly vypočítány vždy podle vzorce $\{n-(v1+v2)\}/100$, kde „n,, znamená procento vysoké naléhavosti daného problému, „v1,, procento spíše dobrého hodnocení, „v2,, procento velmi dobrého hodnocení vlády v daném směru. Rozpětí se pohybuje od záporných hodnot přes nulu k hodnotám kladným - od pocitu intenzivní až možná přílišné inherence vlády, přes nulové napětí, tedy tomu, kdy naléhavosti problému odpovídá příslušná aktivita vlády. Hodnoty blížící se 1 znamenají vysokou míru napětí - přesvědčení o naléhavosti problému, jemuž vláda nevěnuje patřičnou pozornost.

Zaměříme-li se na nejvyšší, tedy nekritičtější hodnoty, pak se i na tomto místě potvrzuje nespokojenost s přístupem k hospodářské kriminalitě a k organizovanému zločinu,

trvající po celé sledované období a zvýrazňující se ve vědomí obyvatel současně s obtížemi makroekonomickými. S podobným neklidem byla sledována situace v obecné kriminalitě.

Soulad mezi problémy a jejich řešením vládou, tedy jakousi „přiměřenost politiky závažnosti problému,, nacházíme ve školství, politice zaměstnanosti a především v ekonomické reformě. To vše je dokladem přílišného uspokojení, plynoucího z dojmu o bezproblémovosti průběhu ekonomické reformy, z přesvědčení, že problémy jsou již vyřešeny, popř. že jsou zanedbatelné. Tato nálada byla posilována nejen některými bezprostředními ekonomickými úspěchy, nýbrž také intenzivní vládní propagandou, jíž se ochotně ujala nezkušená média. Významný jsou v této řadě údaj z května 1997, opět potvrzující zlom v dosavadním náhledu a svědčící o rozčarování, vystřízlivění z dosavadní letargie. Přestože vzestup kritičnosti byl mimořádný, nedosáhl úrovně záporného hodnocení stabilně nejpalcivějších jevů (kriminalita hospodářská a organizovaná). Ani tehdy však kritičnost nebyla všeobecná, všezasahující a tehdejší situaci tedy sotva lze charakterizovat jako všeobecné zklamání a negaci dosažených výsledků.

Tab.4. Indexy napětí v jednotlivých oblastech

	93/III	93/X	94/IV	94/X	95/IV	96/IV	97/V	97/X
Korupce, hosp. kriminalita	-	0,62	0,71	0,70	0,67	0,64	0,79	0,75
Zdravotnictví	0,34	0,21	0,07	0,15	0,36	0,37	0,68	0,66
Organizovaný zločin	-	0,58	0,67	0,62	0,54	0,56	0,58	0,55
Obecná kriminalita	0,67	0,74	0,78	0,69	0,65	0,60	0,53	0,53
Funkční legislativa	0,26	0,21	0,23	0,21	0,23	0,14	0,35	0,43
Sociální jistoty	0,29	0,18	0,32	0,34	0,37	0,25	0,32	0,41
Ekonomická reforma	-	-0,05	-0,12	0,14	-0,11	-0,17	0,37	0,33
Životní úroveň	0,30	0,24	0,28	0,27	0,29	0,17	0,25	0,28
Bydlení a nájemné	-	0,09	0,19	0,22	0,28	0,39	0,38	0,28
Zemědělství	0,28	0,16	0,24	0,31	0,24	0,11	0,21	0,23
Školství	0,21	-0,01	-	-0,05	0,04	-0,09	0,22	0,19
Nezaměstnanost	-	-0,08	0,07	-	-0,07	-0,27	-0,07	0,09
Životní prostředí	0,45	0,25	0,32	0,19	0,28	0,24	0,08	0,04

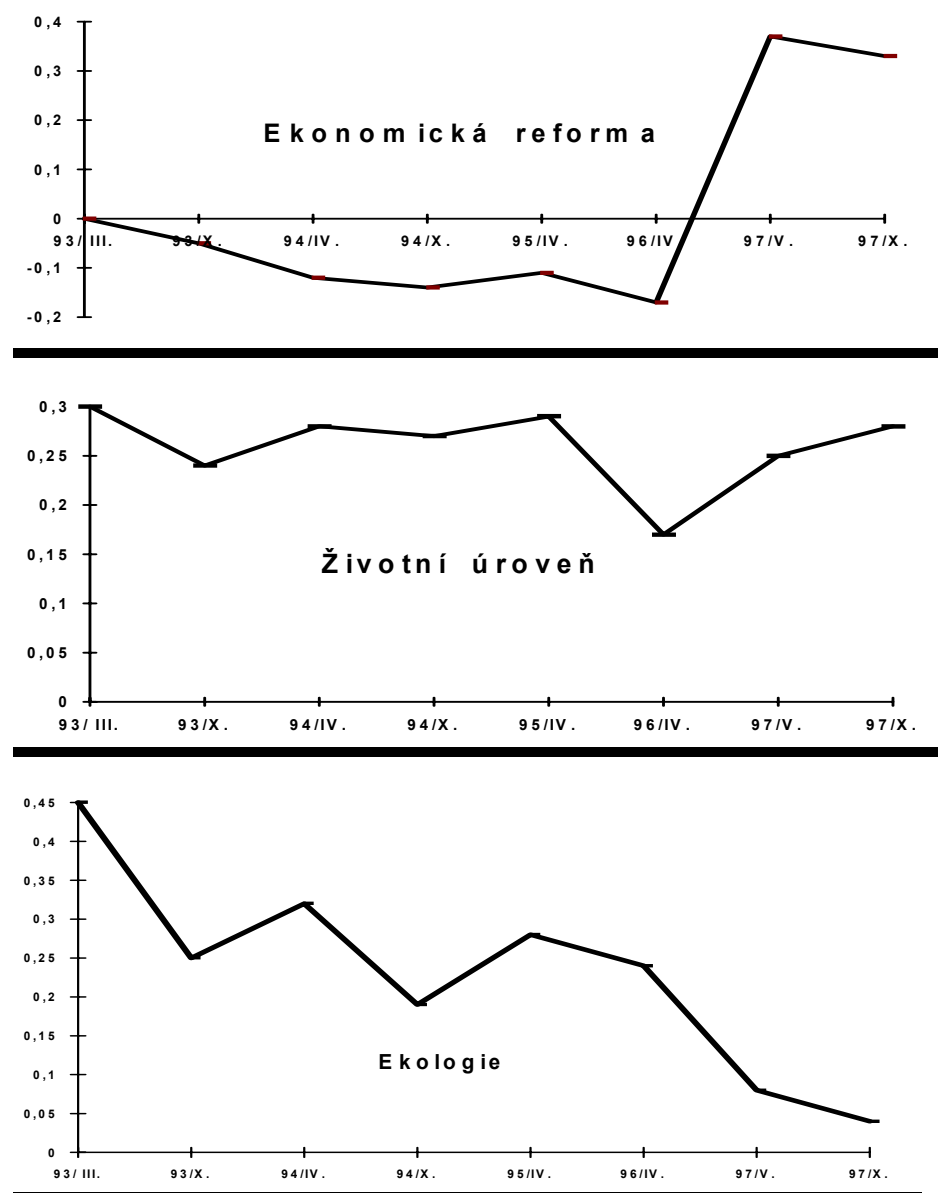
4. Vývoj názorové diferenciacie obyvatelstva

Z dosavadních rozborů vystoupilo do popředí několik významných oblastí, resp. skupin oblastí života společnosti: ekonomická reforma sama o sobě, dále oblast životní úrovně a sociálních jistot těsně spjatých s vnímáním její úspěšnosti či neúspěšnosti a konečně oblasti chovající se relativně nezávisle na vývoji hospodářskopolitické situace. Z těchto různorodých pohledů budeme sledovat názorovou, potažmo i zájmovou diferenciaci

obyvatelstva v průřezu sociálněekonomického postavení, politických orientací a samotné důvěry vládě. Analýzou názorové diferenciacie podle míry důvěry vlády navíc ověříme některé dřívější závěry. Využity budou přitom již dříve konstruované „indexy napětí,, nyní vypočítané vždy pro konkrétní společenskou skupinu či názorovou orientaci. Zástupci tři jmenovaných oblastí nám budou ekonomická reforma, životní úroveň a ekologie.

Úvodní tři grafy nám připomenou situaci pokud jde o napětí v souvislosti s ekonomickou reformou, životní úrovní a ekologií v populaci jako celku.

Graf 1. Indexy napětí pro vybrané oblasti*

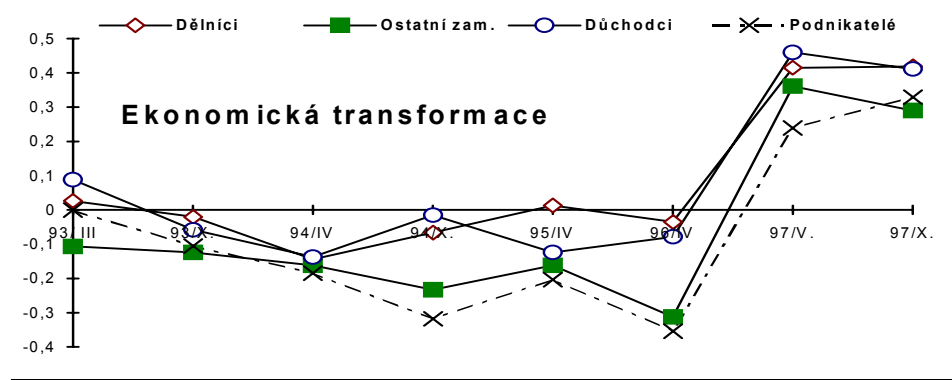
* 0 = přiměřenost vládní inherece závažnosti problému
 + = nedostatečná pozornost vlády problému
 - = aktivita vlády přesahuje závažnost problému

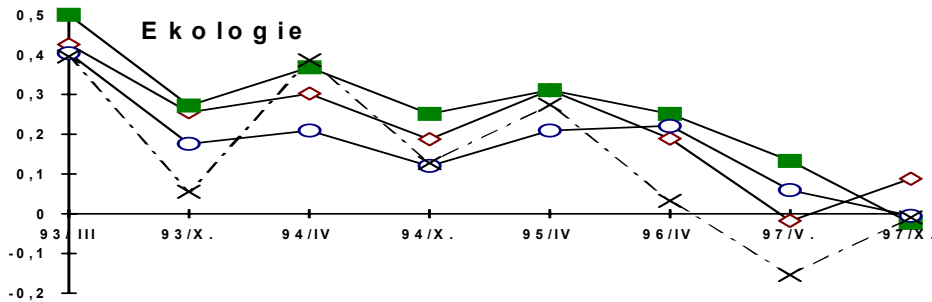
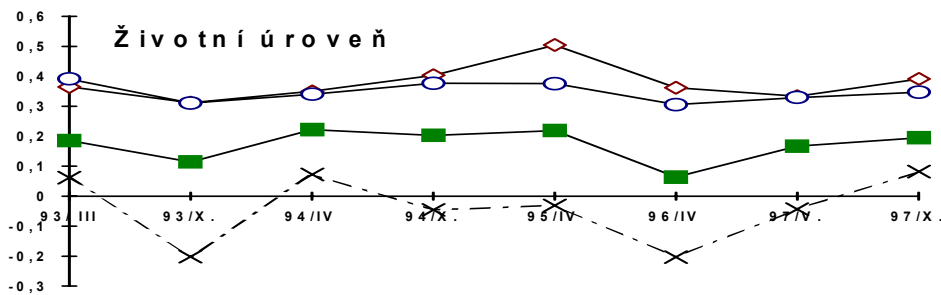
4.1. Diference podle sociálně ekonomického postavení

V počátečních letech byla společným zájmem, sblížující v kritickém pohledu zaměstnance, podnikatele a důchodce, ekologie. Postupně však zájem opadával a mezi podnikateli a živnostníky šel s nárůstem potíží zcela stranou pozornosti. Podobnou, i když mírnější tendenci, pozorujeme i ostatních skupin. Relativní blízké si byly jednotlivé skupiny zpočátku i v názoru na ekonomickou transformaci. Přirozeně největší napětí - i když nijak mimořádné - pocíťovali důchodci docházející časem k pozitivnímu akceptování makroekonomických změn. Porovnáme-li postoje důchodců a dělníků, pak zjišťujeme velkou blízkost - v některých etapách dokonce vystupují kritičtěji dělníci. Protipólem obou těchto skupin jsou samostatně výdělečně činní - podnikatelé a živnostníci. Hospodářské problémy státu se u nich promítly mimořádným vzestupem napětí, blížící se situaci duševně pracujících zaměstnanců.

Jakkoli jsou si tyto zaměstnanci blízcí s podnikateli a živnostníky v názoru na ekonomickou reformu, existuje mezi nimi stálá distance v problému životní úrovně, v níž napětí je přece jen vyšší. Obě skupiny přijímaly podobně, i když s odlišnou intenzitou, nástup kritické ekonomické etapy. Kategorie „ostatních zaměstnanců“, je však značně statusově heterogenní a údaje o ní jako o celku jsou tedy průměrem pravděpodobně značně odlišných hodnot. V případě dělníků a důchodců lze opět konstatovat nápadnou blízkost, s projevy výraznější tenze mezi dělníky.

Graf 2. Indexy napětí v oblasti ekonomické transformace, životní úrovně a ekologie v jednotlivých sociálně ekonomických skupinách

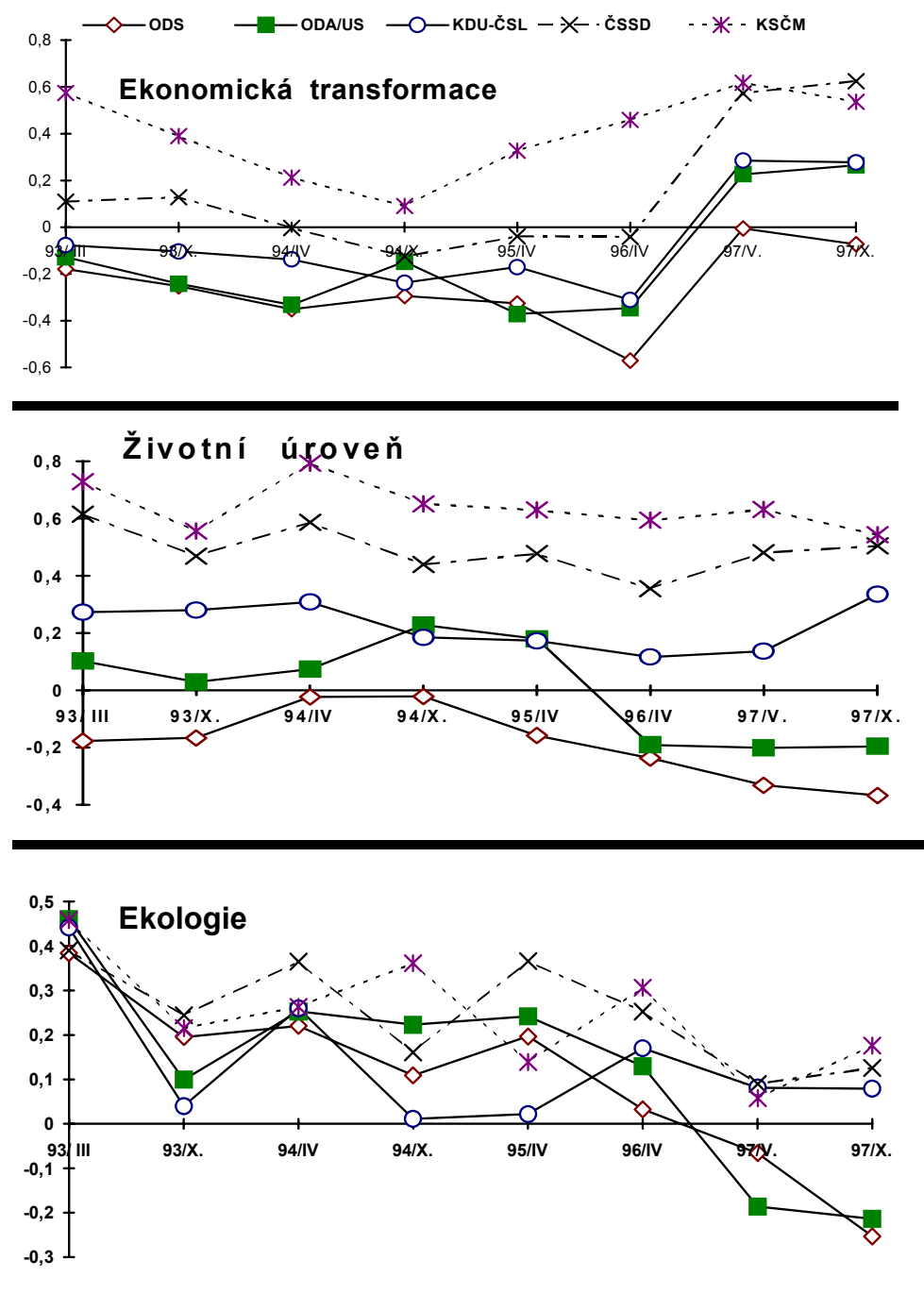
- * 0 = *přiměřenost vládní inherence závažnosti problému*
- + = *nedostatečná pozornost vlády problému*
- = *aktivita vlády přesahuje závažnost problému*

4.2. Diference podle politické orientace

Odhlédneme-li od pochopitelné křivky nespokojenosti stoupců KSČM, přibližující je ostatním ve stabilních etapách a odchylujících se v kritickém předstihu již v roce 1995, pak lze potvrdit blízkost stoupců hlavních pravicových stran. Převážně středová pozice stoupců KDU-ČSL mezi pravíci a levým středem, pokud jde o ekonomickou reformu, se navíc ještě sblíží s postoji přívrženců ČSSD v hodnocení životní úrovně. Prostor mezi KDU-ČSL a KSČM vyplňují stoupci ČSSD, do r. 1996 s důvěrou v reformu, poté s náhlým vzestupem kritičnosti, sblížujícím je se stoupci KSČM. Kritické období pak mělo za následek dále sblížení stoupců KDU-ČSL s příznivci Unie svobody a projevilo se roztržštěním dřívější koaliční pospolitosti.

Kromě postoje k ekonomické reformě se názorová situace rozbouřila ve vztahu k životní úrovni. Vykrytalizovalo zde postavení stoupců ODS a Unie svobody, zcela protikladných vůči jinak orientovaným skupinám - a to i v případě ekologie. Průkazné se zdá být směřování stoupců KDU-ČSL k oběma levicově orientovaným stranám, opět i v ekologických otázkách, k nimž byli dříve relativně lhostejní.

Graf 3. Indexy napětí v oblasti ekonomické transformace, životní úrovně a ekologie podle sympatií k jednotlivým politickým stranám

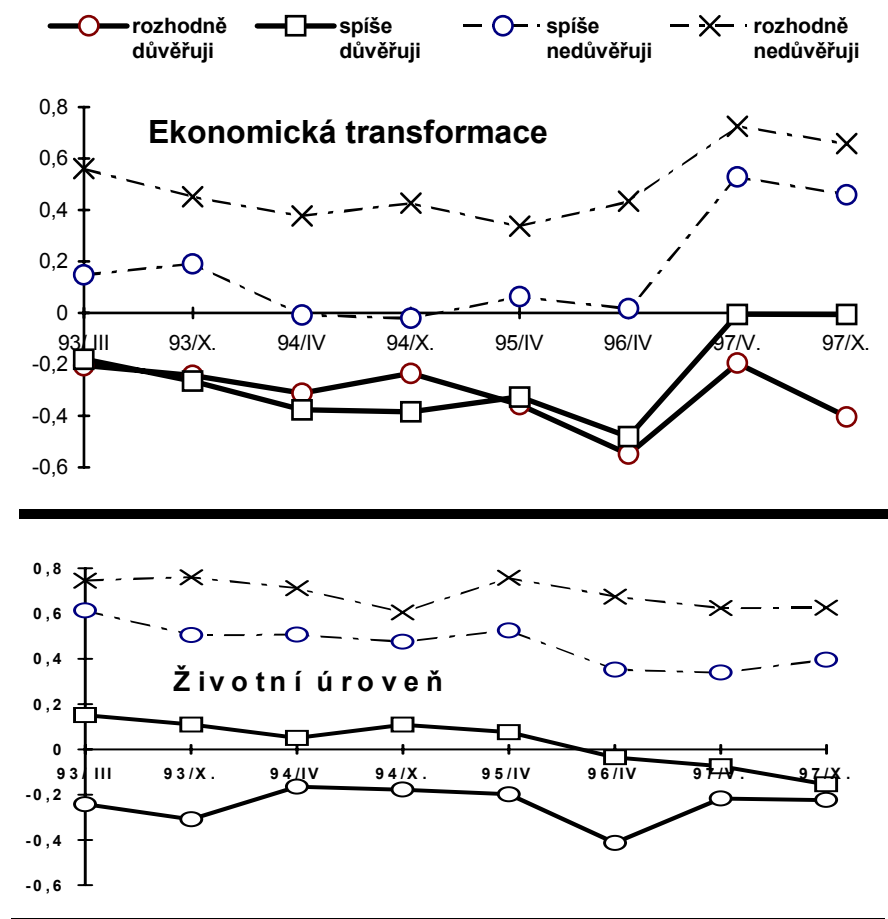
* 0 = přiměřenost vládní inherece závažnosti problému
 + = nedostatečná pozornost vlády problému
 - = aktivita vlády přesahuje závažnost problému

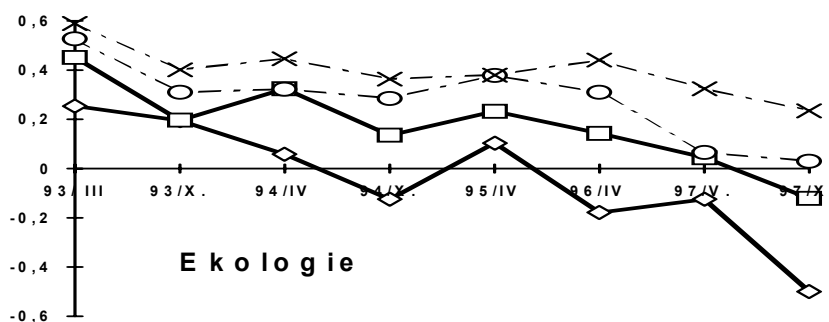
4.3. Diferenciace podle důvěry vládě

Jestliže korelační analýza definovala jako rozhodující v důvěře vládě její úspěšnost na poli ekonomické transformace, pak vzdálenost pohledu příznivců a kritiků vlády tomu dává

zapravdu - viz graf 4. Hodnoty kladné, znamenající vysoké napětí, nacházíme zásadně u kritiků vlády, hodnoty opačné pak v dolní, záporné ose grafu. Důvěrou ve správnost vedení reformy výrazněji neotřásl ani otevřené přiznání nezdarů garantů její realizace. Nespokojenost kritiků vlády přitom nezadržitelně rostla - je to přitom přesvědčení většinové. Tenze v případě životní úrovně naproti tomu dramatictějšího vzednutí nedoznala; je nicméně pozorovatelné rozvírání nůžek mezi skupinami důvěřujícími a nedůvěřujícími vládě. V oblasti zdánlivě politicky indiferentní - v ekologii - zaznamenáváme nadprůměrné ochabnutí zájmu mezi skupinou rozhodně vládě důvěřující, což lze chápat jako důsledek jejich nadměrné koncentrace na ostatní problémy, s nimiž vláda zápolila.

Graf 4. Indexy napětí v oblasti ekonomické transformace, životní úrovně a ekologie podle intenzity důvěry ve vládu

- * 0 = přiměřenost vládní inherence závažnosti problému
 + = nedostatečná pozornost vlády problému
 - = aktivita vlády přesahuje závažnost problému

5. Závěrem

Nehledě na rozsáhlost analyzovaného datového souboru, nelze jej jako zmapování určitého výseku společenské reality v reflexi dotázaných obyvatel považovat za zcela dostatečný a úplný k vysvětlení složitých dějů, ústících ve změnu společenskopolitického klimatu země. Význam těch proměn mínění, které se v časových řadách a dílčích analýzách vystoupily, se nicméně zdá být nepochybný.

Jde zejména o potvrzení relativně vysoké kredibility vlády premiéra Klause a jeho mandátem, jež mu většina veřejnosti k provádění zásadních změn a ekonomických institucionálních změn poskytla. Ač výsledky šetření svědčí o vysoké dávce kritičnosti a nespokojenosti, jak je patrné např. v postojích ke kriminalitě, ve vztahu k vládě jako garantu historické přeměny se občané projeví poměrně velkoryse. Tuto velkorysost je nicméně třeba spojovat se skutečností, že po prvním šoku z jednorázové liberalizace cen nebyly v letech 1992 - 1995 vážněji otřeseny sociální jistoty a životní úroveň obyvatel. Občané se ochotně ztotožnili s představou, že hospodářství dokázalo bezbolestně, bez vyšší nezaměstnanosti a hlubších sociálních otřesů proplout počátečními kritickými etapami a že jej očekává jistý, nezadržitelný vzestup k prosperitě.

Rozbouřená politická situace přelomu let 1996/1997 znamenala nepochybně předěl ve společenském vědomí. Přestože tehdy ještě nedošlo ke všeobecnému ohrožení dosažené životní úrovně, znamenalo toto období konfrontaci se skutečností, že problémům se nelze vyhnout. Uvnitř společnosti se pak tento náraz s realitou promítl zvýšenou postojovou diferenciací, a to především mezi různými sociálními vrstvami a stoupenci jednotlivých politických stran. Výzkumy reflektovaly rozpad vládní koalice v názorové rozrůzněnosti jejích stoupců a příklon spíše středově pravicové KDU-ČSL ke stranám levicového středu.

Stoupenci zbývajících stran bývalé koalice se pak dostali mírou spokojenosti a optimismu do určité izolace a octli se tak mimo většinový proud kriticky naladěného obyvatelstva. Další diference jsou pozorovatelné mezi skupinami s různým sociálněekonomickým postavením: za významnou lze považovat distanci mezi zaměstnanci v dělnických profesích, blíží se kriticky orientované vrstvě důchodců a mezi skupinou podnikatelů a živnostníků. Zaměstnanci s převahou duševní práce, vystupující ve zřetelné postojové distanci této od dělnických profesí a obecně podporující reformní aktivity Klausovy vlády, představují vnitřně diferencovanou společenskou skupinu, jejíž názorový vývoj bude záviset na sociální zátěži plynoucí z provedených reformních změn. Kritická etapa hospodářského a politického života se promítla ve větší názorové homogenitě, především ve směru kritické reflexe společenskoekonomického vývoje. Nejvýraznějším diferenciativním činitelem zůstává vnímání životní úrovně, jehož role se s postupem transformace nepochybně dále zvýrazní.

2.3. Porovnání života před a po listopadu 1989

Alice Glasová, IVVM

Institut pro výzkum veřejného mínění se ve svých pravidelných kontinuálních výzkumech zabýval také problematikou porovnání situace v ČR s obdobím před listopadem 1989. Od roku 1991 IVVM pokládal opakovaně, s frekvencí vedenou spíše aktuálním společenským vývojem než pravidelností, několik otázek na toto téma. Nejčastěji byl respondent dotazován, zda byly poměry v České republice před listopadem 89 lepší nebo horší než dnes. Podrobnější informace přinesly odpovědi na otázku, ve které lidé hodnotili, zda jsou na tom nyní lépe či hůře než před listopadem 89, pokud jde o možnost svobodně žít, říkat otevřeně své názory, cestovat, ovlivňovat politický život v naší zemi či v místě svého bydliště, dále také pokud jde o životní úroveň, společenské postavení, péči o zdraví, zabezpečení ve stáří, osobní pohodu, soukromý život, volný čas, pocit bezpečí, sociální jistoty, osobní perspektivy, možnosti pracovního uplatnění, přístup k informacím a ke kultuře. Třetí forma otázky, která se dotýká této tematiky, zjišťovala vedle hodnocení polistopadové situace výchozí postoj respondenta k listopadové změně.

V souvislosti s touto tematikou, je třeba zvláště upozornit na faktor přirozené tendence lidí vidět minulost v růzovějších barvách, zapomínat nepříjemné a vybavovat si spíše vše pozitivní. Idealizace minulého se většinou prohlubuje s narůstajícím časovým odstupem, takže lze jen těžko očekávat nárůst kladného hodnocení současnosti oproti době před listopadem 89.

1. Hodnocení vývoje a výchozí postoje občanů k polistopadové změně

IVVM v dubnu 1991, prosinci 1994 a 1996 zjišťoval názory respondentů na dlouhodobý trend vývoje naší společnosti po listopadu. Dotázaní volili mezi možnostmi „vývoj byl a je nadále dobrý“, „začalo to dobře, ale pak se to nějak zkažilo“ a „vývoj se mi od počátku moc nelíbil“ (viz Tab.1.). **Po celé sledované období se jeví jako stabilní skupina lidí, kteří vývoj od počátku přijímali negativně. (18 až 20%). K významné proměně došlo ve zbývajících dvou kategoriích, kdy poklesla četnost názorů o „pokaženosti,, vývoje (z 61% na 54%) a naopak rostl počet vyjádření, že vývoj byl a je nadále dobrý (z 19% na 28%).**

Znamená to, že v zásadě nelogicky narostla skupina lidí, která od počátku hodnotí

vývoj jako dobrý a poklesl počet zklamaných. Zde je třeba mít na zřeteli, že během období skoro šesti let, kdy byla šetření prováděna, do nich vstupovala nová mladá generace a naopak odcházeli zástupci nejstarší věkové kategorie. Bohužel nám chybí srovnání s obdobími předchozích dvou let, neboť poslední šetření tohoto typu proběhlo koncem roku 1996.

Získaná data lze však díky způsobu, jakým byla otázka formulována, využít také ke zjištění výchozího postoje lidí k listopadové změně. Je zřejmé, že po dobu všech tří šetření **kladný postoj ke změně v listopadu 89 měly asi čtyři pětiny dotázaných, zbylé pětině se vývoj od začátku moc nelíbil.**

Tab.1: Hodnocení vývoje po listopadu 1989 (v %)

	1991	1994	1996
Vývoj byl a je nadále dobrý	19	24	28
Začalo to dobře, ale pak se to nějak zkažilo	61	56	54
Vývoj se mi od počátku moc nelíbil	20	20	18

Výsledky naznačují rozdíly ve vnímání polistopadového vývoje zejména podle věku respondenta a volebních preferencí. Pozitivnější přístup mají věkově mladší lidé, naopak lidé nad 60 jsou častěji mezi od počátku nespokojenými. Střední generace vnímala více než ostatní vývoj jako pokažený.

Pravicové strany (ODS, ODA) jsou výrazněji zastoupeny mezi přesvědčenými o správnosti vývoje od počátku, stoupenci krajní levice (KSČM, LB) považují ve většině vývoj od počátku za negativní. Příznivci KDU-ČSL a ČSSD si častěji myslí, že se vše v průběhu času pokazilo.

Častější přesvědčení o nadále dobrém vývoji panuje také ve větších městech, zejména v Praze.

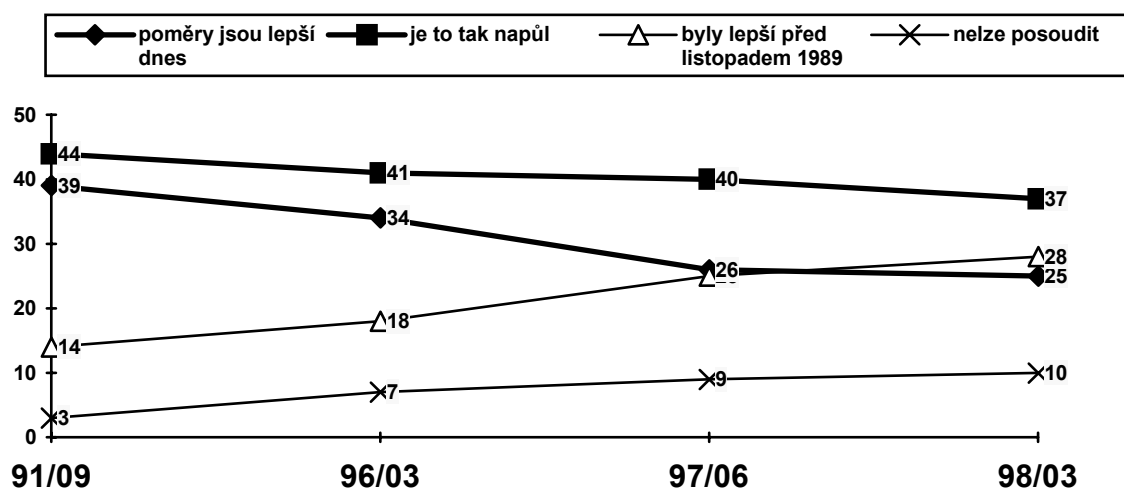
V souvislosti s takto položenou otázkou, je třeba přiznat, že škála nabízených možností nebyla vyčerpávající. Je pravděpodobné, že zde existuje část respondentů, kteří by si s ubíhajícím časem vybrali v dotazování nepředpokládanou možnost „vývoj se mi zpočátku nelíbil, ale nyní jsem spokojen“. Vždyť jistě existovalo po listopadu dost lidí s jinou představou o budoucnosti a také lidí nejistých, vyděšených, někdy i s nečistým svědomím, kteří změnu nevíтали, ale kteří využili možnosti, které přinesla, začali vysoce „prosperovat“ a nyní se tváří, že změnu od počátku přijímali kladně.

2. Byly poměry v České republice v době před listopadem 1989 lepší nebo horší než po listopadu?

Otázka: „Pokuste si vzpomenout na dobu před listopadem 1989. Když vezmete všechno dohromady, byly poměry v České republice před listopadem lepší nebo je to tak napůl - nedá se říci anebo jsou lepší dnes“ byla ve výzkumech IVVM položena poprvé již v září 1991. Jak vyplývá z časové řady (viz graf 1), od roku 1991 až do března 1996 došlo jen k mírnému poklesu pozitivního hodnocení polistopadové éry. Vývoj po volbách do Poslanecké

sněmovny v roce 1996 se postupně promítal do stále negativnějšího postoje, což se projevilo i v celé řadě dalších indikátorů z výzkumů té doby, které obsahují menší riziko subjektivismu. V létě roku 1997 byl podíl pozitivních i negativních srovnání s dobou před listopadem zcela vyrovnán. Poslední data z března 98 pokračují ve velmi kritickému postoji v neprospěch současnosti, který je provázen dalším růstem názoru, že bylo lépe (ať již jde o reálný, nebo nostalgický pohled na minulost).

Graf 1. Porovnání situace před a po listopadu 1989 (v %)

Velikost náhodné statistické chyby je $\pm 3\%$

Nositeli pozitivního hodnocení období po listopadu jsou trvale častěji osoby se středoškolským a zejména vysokoškolským vzděláním, lidé ve věku 30 - 44 let, v nedělnických profesích, podnikatelé, lidé z měst nad 100 000 obyvatel a s deklarovanou dobrou životní úrovní.

Zastánci názoru „je to tak napůl“ se nacházejí častěji mezi dělníky.

Negativní hodnocení současnosti je typičtější pro lidi nad 60 let, důchodce, nezaměstnané a osoby žijící v domácnostech s nízkým životním standardem.

Pokud jde o volební preference, přívrženci ODS, US a ODA patří častěji k pozitivně oceňujícím současnost, sympatizanté KDU-ČSL se ve svém názoru neliší od celku populace. Přívrženci KSČM a SPR-RSČ mají vysoce kritické názory. Stoupenci ČSSD hodnotí stav častěji variantou „je to tak napůl“. Toto rozdělení odpovídá rozmístění politických názorů na pravolevé škále, kde stoupenci pravice častěji polistopadový stav preferují, středovní příznivci jsou rozpolceni a extrémní levice i pravice dává přednost poměrům před listopadem 89.

3. Porovnání života před listopadem 1989 a dnes ve vybraných oblastech života

Hlubší rozbor, jak se jeví občanům srovnání života před a po listopadové revoluci 1989, můžeme provést na základě dat získaných z výzkumů IVVM 95-01, 96-03 a 98-03, ve kterých se respondenti vyjadřovali v tomto kontextu k sérii různých oblastí života („Když porovnáte svůj dnešní život se situací před listopadem 1989, řekl byste, že jste na tom.....“). V případě předložené baterie porovnávali dotázaní na pětibodové škále, zda jsou na tom v dané oblasti „rozhodně lépe“(1), „spíše lépe“(2), „ani lépe, ani hůře“(3), „spíše hůře“(4) anebo „rozhodně hůře“(5) než před listopadem 89 (viz Tab.2.). K 16 opakovaným položkám přibyly v posledním výzkumu dvě nové (pocit osobní perspektivy a zabezpečení ve stáří).

Tab.2: Vývoj veřejného mínění v letech 1995 až 1998 - oblasti života ve srovnání s dobou před listopadem 1989 (vážené průměry z pětibodové škály)

	1995	1996	1998
Možnost cestovat	2,1	1,9	2,0
Možnost svobodně žít	2,0	1,9	2,1
Přístup k informacím	2,0	2,0	2,1
Možnost otevřeně říkat své názory	2,1	2,2	2,3
Přístup ke kultuře	2,8	2,8	2,8
Soukromý život	2,7	2,7	2,8
Osobní pohoda	2,7	2,7	3,0
Volný čas	3,1	3,0	3,0
Společenské postavení	2,9	2,9	3,0
Možnost ovlivňovat život v místě bydliště	2,8	2,9	3,0
Možnost ovlivňovat politický život	2,9	3,0	3,1
Životní úroveň	3,0	3,0	3,2
Pracovní uplatnění	2,8	2,9	3,3
Pocit osobní perspektivy	*	*	3,4
Péče o zdraví	3,2	3,2	3,4
Zabezpečení ve stáří	*	*	3,8
Pocit bezpečí	3,8	3,7	3,9
Pocit sociální jistoty	3,7	3,8	4,0

*) Položka zařazena poprvé až do výzkumu 98-03

Jako lepší než před listopadem 89 (viz Tab.2.) jsou po celé sledované období hodnoceny demokratické svobody - možnost cestovat, svobodně žít, otevřeně říkat své názory a přístup k informacím. Naopak ohrožení se lidé trvale cítí v oblasti sociálních jistot a bezpečí (pocit sociální jistoty, pocit bezpečí, péče o zdraví) a v posledním výzkumu se k nim vedle dvou nově zařazených položek (pocit osobní perspektivy, zabezpečení ve stáří) řadí i pracovní uplatnění. Ostatní sledované oblasti života (životní úroveň, možnost ovlivňovat politický život a život v místě bydliště, společenské postavení, volný čas, osobní pohoda, soukromý život, přístup ke kultuře) lidé nevnímají ani lépe, ani hůře oproti době před rokem 1989.

Jak vyplývá z tabulky průměrných hodnot ve třech časových bodech, nenastala zde během doby nijak výrazná změna. Přesto hodnoty naznačují, že došlo k posunu směrem k horšímu vidění současnosti ve srovnání s dobou před listopadem, a to zejména po roce 1996. Za výrazné lze považovat zvýšené negativní hodnocení v případě pracovního uplatnění, pocitu sociální jistoty a osobní pohody.

4. Vnitřní strukturace názorů porovnávaných období před a po listopadu 1989 (výsledky faktorové analýzy)

Faktorové řešení vykázalo velmi podobné výsledky jak v případě zahrnutí všech tří období do zpracování, tak v případě analýzy výsledků jednotlivých šetření odděleně.

Faktorová analýza přinesla automatické vytvoření tří faktorů, které vytvářejí tři kompaktní, logicky vysvětlitelné skupiny srovnávaných oblastí života. **1.faktor** lze brát jako faktor „jistoty, bezpečí a soukromého života“, **2.faktor** charakterizují „demokratické svobody a veřejné uplatnění“ a konečně **3. faktor** vystihuje jediná položka „volný čas“.

***FAKTORY** (hodnoty pozitivních faktorových zátěží pro zahrnuté proměnné)*

1.faktor: pocit sociální jistoty (0.8), pocit bezpečí (0.7), zabezpečení ve stáří (0.7), pocit osobní perspektivy (0.7), společenské postavení (0.7), životní úroveň (0.7), pracovní uplatnění (0.7), osobní pohoda (0.7), soukromý život (0.6), péče o zdraví (0.6), *přístup ke kultuře(0.4)*

2.faktor: přístup k informacím (0.8), možnost ovlivňovat politický život v naší zemi (0.7), možnost svobodně žít (0.7), možnost otevřeně říkat své názory (0.7), možnost ovlivňovat život v místě, kde žijí (0.7), možnost cestovat (0.7), přístup ke kultuře (0.6), *pocit osobní perspektivy (0.5), životní úroveň (0.4), společenské postavení (0.4), pracovní uplatnění (0.4)*

3.faktor: volný čas (0.8)

Nově zařazené položky zabezpečení ve stáří a pocit osobní perspektivy, jsou silně zatíženy v 1.faktoru, i když pocit osobní perspektivy má významnou zátěž i v 2.faktoru, což svědčí o jeho vnímání nejen jako osobní záležitosti jedince, ale i jako nedílné součásti demokracie. Nad hranicí významnosti se u 2. faktoru objevují také oblasti s vysokou zátěží v 1.faktoru - životní úroveň a společenské a pracovní uplatnění. Ukazuje se, že ani tyto oblasti

lidé od demokratických svobod přísně neoddělují. Naopak v 1.faktoru lze brát za významnou i položku přístup ke kultuře a nelze o ní tedy uvažovat jen v souvislosti s demokratickými svobodami, ale i ve vztahu k soukromému životu.

Následující Tab.3. potvrzuje názor, vyslovený na základě časového srovnání vážených průměrů v Tab.2., že došlo v hodnocení některých oblastí ke zhoršení ve srovnání s obdobím před listopadem 89. Do 1.faktoru se zařadily všechny tři položky (pracovní uplatnění, pocit sociální jistoty a osobní pohody), u kterých již ze srovnání vážených průměrů za jednotlivá období byl konstatován posun k horšímu vidění současnosti. Změna hodnoty faktorového skóru mezi březnem 1996 a 1998 (z -0,08 na +0,16) potvrzuje tento posun veřejného mínění k většímu pesimismu z hlediska sociální jistoty, bezpečí a soukromí. Z tabulky je patrné, že u 2. a 3. faktoru nedošlo takřka k žádným změnám a že lze tedy považovat porovnání situace před a po listopadu 89 z hlediska demokratických svobod (jejich zlepšení) i volného času (beze změny neutrálního hodnocení) za stabilní.

Tab.3: Změny celkového hodnocení - pohyb veřejného mínění v čase (faktorové skóry)

	1.faktor	2.faktor	3.faktor
1995-leden	-,08	-,01	,01
1996-březen	-,08	,02	,02
1998-březen	,16	-,01	-,03

Z konstrukce škály původních otázek a výpočtu faktorových skóru plyne, že záporné hodnoty znamenají zlepšení oproti situaci před listopadem 89 a kladné hodnoty zhoršení oproti situaci před listopadem, nula znamená, že hodnocení je stejné jako před listopadem 89.

5. Diferenciace názorů souvisejících se socioekonomickým postavením dotázaných

Podívejme se nyní, jak srovnávají jednotlivé oblasti života před listopadovou proměnou a po ní lidé s odlišným vzděláním, různým ekonomickým postavením a subjektivně pocíťovanou životní úrovní.

V případě hodnocení sociálních jistot, bezpečí a soukromého života (1.faktor) dopadá nejhůře srovnání pro současnost u lidí se základním vzděláním (viz Tab.4.). Dá se říci, že s rostoucím vzděláním klesá negativní vnímání těchto oblastí života po listopadu 89. Za lepší než před listopadem 89 je však považují trvale jen vysokoškoláci. Posun ve prospěch zhoršeného vidění situace po listopadu zde nastal po roce 1996, a to zdaleka nejvýrazněji u lidí se základním vzděláním.

Oblasti demokratických svobod a veřejného uplatnění (2.faktor) vnímají občané s nižším vzděláním spíše jako stejné, jen vysokoškoláci jsou stále přesvědčeni, že je lépe nyní, i když i u nich došlo od roku 95 k poklesu optimismu.

Volný čas naopak hodnotí stabilně pozitivně ve prospěch dneška lidé se základním vzděláním, středoškoláci spíše jako stejný a vysokoškoláci jako mnohem horší než před listopadem 89. Negativní srovnání u vysokoškolsky vzdělaných pramení zřejmě z daleko větší pracovní zátěží a nedostatku volného času, nikoli z nedostatku nabízejících se možností k jeho využití.

Tab.4: Srovnání situace před a po listopadu 1989 podle vzdělání (faktorový skór)

	1.faktor			2.faktor			3.faktor		
	1995	1996	1998	1995	1996	1998	1995	1996	1998
Základní	,07	-,07	,45	,20	,07	-,01	-,30	-,18	-,33
Střední bez maturity	-,03	,07	,17	,03	,09	,09	,04	-,03	-,09
Střední s maturitou	-,17	-,13	,14	-,02	-,01	,13	,09	,10	,03
Vysokoškolské	-,24	-,42	-,20	-,43	-,18	-,10	,28	,29	,34
Celkem	-,08	-,08	,15	-,01	,02	-,30	,01	,02	-,03

Také ekonomické postavení občanů diferencuje jejich názory při srovnání se situací před listopadem (viz Tab.5. a 6.). Soukromé jistoty (1.faktor) spíše v neprospěch dneška (nyní výrazně negativně) vnímají dělníci, důchodci a lidé nezaměstnaní. Ostatní zaměstnanci jako celek se v posledním šetření v březnu 98 zařadili již také mezi ně, když v předchozích letech brali tuto problematiku po listopadu jako lepší než před ním. Negativní posun nastal zejména u lidí zaměstnaných v administrativě a u technických a zdravotních pracovníků. Odborní a vědeckí pracovníci a zejména lidé v řídicích funkcích srovnávají v této oblasti nadále ve prospěch doby po listopadu. Jednoznačně pozitivní vidění dneška, i když také s mírně sestupným trendem, mají lidé samostatně výdělečně činní a studenti.

Z pohledu uplatňování demokracie (2.faktor) je rozložení jednotlivých kategorií obdobné, ovšem pozitivnější ve prospěch období po listopadu 89 a rozhodně není patrné jednoznačné zhoršení po roce 96. Naopak u studentů došlo v tomto směru k nárůstu pozitivního vnímání současnosti.

Volný čas (3.faktor) hodnotí ve prospěch dneška důchodci, studenti, ženy v domácnosti i nezaměstnaní. Výrazně horší je tato část života jen pro samostatně činné a částečně pro ostatní zaměstnance, z nichž si nejvíce nařikají řídicí pracovníci.

Tab.5: Srovnání života před a po listopadu 89 v základních socioekonomických skupinách

	1.faktor			2.faktor			3.faktor		
	1995	1996	1998	1995	1996	1998	1995	1996	1998
Dělníci	,12	,13	,38	,07	-,01	,19	,18	-,04	-,13
Ostatní zaměstnanci	-,16	-,21	,38	-,12	,03	-,09	,20	,28	,14
Samostatně činní	-,73	-,63	-,35	,03	-,21	-,24	,60	,35	,35
Nezaměstnaní	,67	,96	1,05	,32	,53	,53	-,17	-,80	-,38
Ženy v domácnosti	-,20	,24	,02	,45	,62	-,21	-,14	,08	-,44
Studenti	-,40	-,39	-,15	-,08	-,18	-,47	-,14	-,26	-,62
Důchodci	,28	,30	,61	,09	,17	,19	-,60	-,53	-,35
Celkem	-,08	-,08	,16	-,01	,02	-,01	,01	,02	-,03

Tab.6: Srovnání života před a po listopadu 89 a podrobnější členění ostatních zaměstnanců

	1.faktor			2.faktor			3.faktor		
	1995	1996	1998	1995	1996	1998	1995	1996	1998
Řídicí pracovníci	-,84	-,64	-,90	-,01	-,43	-,54	,63	,59	,53
Odborní a vědeckí pracovníci	-,19	-,32	-,19	-,35	-,18	-,33	,34	,21	,20
Techničtí pracovníci	-,25	-,21	,13	-,11	,23	-,10	,20	,41	,26
Nižší administrativa	-,10	-,15	,33	-,12	,11	-,37	,20	,02	-,03
Provozní pracovníci	-,22	-,13	-,23	-,12	-,11	,14	,29	,02	,11
Celkem ostatní zaměstnanci	,01	,05	,39	,14	,01	,13	-,00	,02	-,18

Podívejme se ještě, jak souvisí pohled na dnešní situaci při srovnání s dobou před listopadem 89 se subjektivním názorem respondentů na jejich životní úroveň (viz Tab.7.). Až na oblast volného času vše ostatní hodnotí lidé s deklarovanou špatnou životní úrovní jako horší než před listopadem 89. Ovšem zatímco u oblastí týkajících se soukromého života (1.faktor) se negativní vidění po roce 96 ještě prohloubilo, v případě demokratických svobod a veřejného působení (2.faktor) došlo ke zmírnění záporného hodnocení současnosti.

Tab.7: Srovnání života před a po listopadu 89 a hodnocení životní úrovně - faktorový skór

	1.faktor		2.faktor		3.faktor	
	1996	1998	1996	1998	1996	1998
Životní úroveň						
Dobrá	-,38	-,28	-,16	-,22	,09	,03
Špatná	,53	,77	,41	,28	-,12	-,11
Celkem	-,08	,16	,02	-,01	,02	-,03

Analýzy podle sociálně demografických a dalších charakteristik dokládají, že dotázaní neposuzují pouze šance vyplývající z celkových společenských poměrů, ale zvažují konkrétní možnosti jich samých nebo členů jejich domácností. To znamená, že například do možnosti cestovat se promítá jednak svoboda pohybu, ale i životní standard rodiny, který dovoluje nebo nedovoluje tuto svobodu využít. Toto velmi praktické posuzování dnešních možností je evidentní u celé řady položek.

6. Rozdíly v porovnávání situace se situací před listopadem podle volebních preferencí

Než začneme analyzovat přístupy k hodnocení situace v porovnání se situací před listopadem 89 podle sympatií k politické straně, připomeňme si, jak ve zkoumaných obdobích vypadaly volební preference (viz Tab.8). V lednu 95 i v březnu 96 měla nejvyšší podporu ODS (kolem 25%), druhou nejsilnější stranou byla ČSSD s asi 15% stoupenců. Vedle KSČM se na politické scéně ještě objevoval Levý blok (dohromady k 10% volebních preferencí). Kolem 8% měla ODA, nad 5% se pohybovala KDU-ČSL a pod 5% SPR-RSČ. V březnu 98 se situace výrazně proměnila, volební preference v té době byly značně rozkolísané - ODS byla po skandálech s financováním a následném pádu vlády na své historicky minimální hodnotě 10%, zatímco ČSSD dosáhla 25% příznivců. ODA se propadla pod hranici nutnou ke vstupu do poslanecké sněmovny a na pravici se objevila nová strana US, která vznikla zejména z části bývalých členů ODS. Do poslanecké sněmovny měla v tu chvíli jistý vstup vedle KDU-ČSL i SPR-RSČ.

Tabulka 8: Volební preference ve sledovaných obdobích v %

	ODS	ODA	US	KDU	SPR	ČSSD	KSČM	Ostatní	Neví	Celkem
1995-leden	23,6	7,7		5,3	1,6	14,8	7,3*	20,8	18,9	100,0
1996-březen	26,3	8,1		6,1	4,6	15,1	10,6*	8,4	20,8	100,0
1998-březen	10,3	1,2	12,6	7,7	5,4	25,2	8,0	3,0	26,4	100,0

*)KSČM+Levý blok

Se zhoršeným vnímáním sociálních jistot a soukromého života v současnosti ve srovnání s dobou před listopadem 89 nedošlo během doby ke změně pohledu na tyto oblasti života u stoupenců jednotlivých politických stran. Příznivci ODS, ODA i nově vzniklé US je vidí nadále jako rozhodně lepší než dříve a potenciální voliči KSČM, ČSSD a SPR-RSČ jako horší. Názor stoupenců KDU-ČSL je proměnlivý, současnost viděli lépe jen v roce 96, předtím i potom se hlásí spíše k názoru na lepší zajištění soukromého života před listopadem 89 (viz Tab.9.). Vzhledem k proměně preferencí je tedy zřejmé, že pro určitou část občanů je právě vnímání situace v oblasti sociálních jistot, bezpečí a soukromého života rozhodující pro změnu volebního chování.

Demokratické svobody a možnosti veřejného života jsou nyní zjevně lepší pro příznivce ODS a US, mírně lepší pro KDU-ČSL, spokojeni už v posledním šetření nejsou příznivci ODA a trvale horší než před rokem 89 vidí situaci stoupenci KSČM a SPR-RSČ. Přívrženci ČSSD byli spíše skeptičtí a nyní demokracii nevidí ani jako lepší, ani jako horší než před listopadem.

Tab.9: Srovnání života před a po listopadu 89 podle sympatií k politickým stranám

	1.faktor			2.faktor			3.faktor		
	1995	1996	1998	1995	1996	1998	1995	1996	1998
ODS	-,64	-,56	-,70	-,46	-,53	-,47	-,03	,09	,01
ODA	-,21	-,65	-,42	-,34	-,18	,44	,22	,02	-,37
KDU-ČSL	,12	-,24	,26	-,26	-,07	-,17	-,01	-,12	,11
ČSSD	,38	,35	,54	,21	,23	,05	,04	,04	,12
KSČM	,56	,68	,96	1,08	,87	1,14	-,40	-,38	-,17
SPR-RSČ	,11	,46	,78	,38	,65	,81	-,47	,45	-,06
US			-,29			-,50			-,12
JINÁ	,02	,13	-,57	,12	-,13	-,36	,03	-,02	-,20
Celkem	-,10	-,09	,16	-,04	-,02	-,01	-,01	,03	-,00

7. Porovnání situace se situací před listopadem a důvěra k vládě a poslanecké sněmovně

Ve všech třech analyzovaných výzkumech byl zjišťován i postoj respondenta k ústavním institucím, tj. k vládě, poslanecké sněmovně, prezidentovi a v posledním šetření také k již existujícímu senátu. Lidé se vyjadřovali k tomu, zda příslušné instituci 1., „rozhodně důvěřují“, 2. „spíše důvěřují“, 3. „spíše nedůvěřují“ či 4. „rozhodně nedůvěřují“. Jak se vyvíjela důvěra k vládě a poslanecké sněmovně ukazuje Tab.10.

Tab.10: Vztah k vládě a poslanecké sněmovně - průměry hodnocení v jednotlivých šetřeních a vazba (korelace) na srovnání života společnosti před a po listopadu 89 (vyjádřené pomocí faktorového skóre)

	Důvěra vládě				Důvěra poslanecké sněmovně			
	Průměr	Korelace			Průměr	Korelace		
		1 faktor	2 faktor	3 faktor		1 faktor	2 faktor	3 faktor
1995	2,4	,39	,43	-,02	2,8	,30	,35	,04
1996	2,5	,30	,49	,07	2,9	,29	,40	,09
1998	2,6	,20	,32	,03	3,2	,16	,18	,07

V případě vlády poslední šetření z března 98 ukazuje důvěru k tehdy dočasně vytvořené vládě Josefa Tošovského. Zatímco Klausova vláda několik týdnů předtím vykazovala značný pokles důvěry, tato nová se příliš neliší od hodnot získaných předchozí vládou před 2 roky. Proto nemá smysl pokusit se provést zde analýzu vztahu zkoumaného problému k důvěře vlády.

Tabulka č.11: Srovnání života před a po listopadu 89 a důvěra k poslanecké sněmovně (faktorový skór)

	1.faktor			2.faktor			3.faktor		
	1995	1996	1998	1995	1996	1998	1995	1996	1998
Rozhodně důvěřuje	-,40	-,53	,20*)	-,61	-,71	-,45*)	,03	-,37	-,41*)
Spíše důvěřuje	-,51	-,48	-,26	-,32	-,38	-,12	-,10	-,05	-,08
Spíše nedůvěřuje	,08	-,05	,15	-,01	-,08	-,16	,11	,03	-,07
Rozhodně nedůvěřuje	,27	,27	,35	,59	,66	,30	-,03	,10	,06
Celkem	-,08	-,09	,17	-,01	,03	-,01	,01	,01	-,04

Podívejme se tedy alespoň na vazbu k důvěře v poslaneckou sněmovnu. V šetřeních v roce 95 a 96 vidíme vazbu mezi důvěrou poslanecké sněmovně jak v případě sociálních jistot a soukromí (1.faktor), tak v ještě o něco vyšší míře v případě demokratických svobod a veřejného uplatnění (2.faktor). V posledním šetření se tento vztah vytratil. Došlo zde (viz Tab. 11) k radikální změně nahlížení v případě soukromí (1.faktor) v neprospěch hodnocení současnosti (je to horší než dříve) u těch, co poslanecké sněmovně rozhodně důvěřovali⁹ a k méně radikální i u těch, kteří sněmovně spíše důvěřují stejně jako u spíše a rozhodně nedůvěřujících. V případě věcí veřejných u občanů poslancům důvěřujících pokleslo pozitivní hodnocení doby polistopadové (je to lepší než dříve) a u rozhodně nedůvěřujících se negativní hodnocení současnosti (je to horší než dříve) zmírnilo. V této souvislosti je třeba zaznamenat radikální pokles důvěřujících poslanecké sněmovně během období březen 96 až 98 (z 32% na 14% důvěřujících) (viz Tab.12).

Tab. 12: Důvěra v poslaneckou sněmovnu (v %)

	1995	1996	1998
Rozhodně důvěřuje	3	5	1
Spíše důvěřuje	30	27	13
Spíše nedůvěřuje	47	42	52
Rozhodně nedůvěřuje	20	26	34

8. Závěr

Analýza dat výzkumů IVVM ukazuje, že k významnému posunu v neprospěch hodnocení situace po listopadu 89 ve srovnání se situací před tím došlo po březnu 1996 a to zejména v oblasti vnímání soukromého života a jeho ekonomických a sociálních podmínek. Současnou situaci považuje celkově za horší více lidí, než těch kteří ji považují za lepší (28% ku 25%). Nejčtenější skupinu, která se však plynule mírně snižuje (ze 44% na 37%), stále tvoří ti, co jsou přesvědčeni, že se nedá říci, zda jsou poměry lepší dnes nebo tehdy před rokem 89. Hlavní zhoršení lidé vidí v oblasti sociálních jistot, pracovního uplatnění a osobní pohody. Toto zhoršení vyjadřují více lidé bez vysokoškolského vzdělání, nesamostatně výdělečně činní, důchodci a lidé s deklarovanou špatnou životní úrovní. Naopak zlepšení vidí častěji vysokoškolsky vzdělání, samostatně výdělečně činní, studenti a z ostatních zaměstnanců řídící, odborní a vědeckí pracovníci.

⁹ Jedná se o pouhé 1% zkoumaného souboru (tj. 11 respondentů) (viz. upozornění *) u hodnot faktorových skóre pro rok 1998 v tabulce 11) - z tohoto důvodu je označený významný posun v postojích u 1. faktoru mezi rokem 1996 a 1998 neprůkazný.

Silně také diferencují volební preference. Dobu po listopadu vidí stále výrazně lépe stoupenci ODS, US. Negativní je současnost pro přívržence KSČM, SPR-RSČ a v sociální oblasti i ČSSD. Z tohoto úhlu pohledu jsou s polistopadovou situací v posledním šetření více nespokojeni i sympatizanti KDU-ČSL. Přesun volebních preferencí ve prospěch ČSSD, byl tedy zčásti ovlivněn nárůstem negativního hodnocení dnešních ekonomických a sociálních jistot života jednotlivců i domácností ve srovnání s dobou před listopadem 89.

Nakonec je zde ještě třeba poznamenat, že data umožňující hlubší rozbor nejsou k dispozici z období před rokem 1995. Poslední šetření v březnu 1998 pak vstoupilo do doby rozkolísané politické scény po pádu Klausovy vlády před předčasnými volbami do poslanecké sněmovny, což snižuje možnosti širší analýzy a trvalejších interpretací.

Změny v hodnotovém systému populace

Jiří Černý, SoÚ AV ČR

1. Úvod do problematiky

Pojem hodnot je ve společných vědách jedním z nejpoužívanějších vůbec. Hodnotou se, v souladu s laickým chápáním, rozumí určitý aktivní ideál individuálního života, který tento život orientuje konkrétním směrem skrze posloupnost jednání. V sociologii ovšem, která se vždy snažila nalézat za životy atomizovaných jedinců nějaký transcendentní prvek a pochopit tak, jak v bezbřehé relativitě individuálních hodnot může existovat lidské soužití od malých skupin až po celek společnosti, převládá názor, že hodnoty nelze vnímat takto partikulárně, jen jako 'chtěné věci'. Fakt, že hodnoty ve velké míře vznikají a existují intersubjektivně, čímž nabývají nadindividuálního a tím i poněkud normativního charakteru, vede k pojetí hodnot jako 'koncepte o žádoucím' (např. T. Parsons). Budeme tomu rozumět tak, že hodnoty se svou normativní, vůči jedinci vnějškovou, povahou vztahují ke škále jedinec - společnost, a pouze vůči této škále má pro nás výpověď o nich smysl. Hodnoty takto nejsou jen svorníkem mezi individuem a společností, neboť i hodnota jako 'koncepte o žádoucím' zůstává dobrovolným aktem toho, kdo ji vyznává, čímž umožňuje transcenci jedince ke společnosti i trvání společnosti v čase, nýbrž hodnoty v tomto pojetí zakládají i celou kulturu, neboť ta nemůže existovat bez aktivní identifikace lidí s ní.

Sociologický výzkum hodnot vychází potom z vlastností hodnot. Ty lze uspořádat na škále podle míry jejich důležitosti pro daného respondenta a nalézat tak určitá specifická seskupení, která vypovídají o „platných (tj. subjektem hodnocení uznaných za platné), směrodatných významech, které určují nebo spoluurčují zaměřenost subjektu v jeho činnostní orientaci, určují nebo spoluurčují jeho činnosti a jeho vztah ke světu,¹⁰. Hodnoty se totiž podílejí na tom, jak definujeme reálnou životní situaci, a spoluurčují tak naši reakci na ni. Takto jsou nedílnou součástí motivace činnosti. Pro analýzu vztahu mezi hodnotou a situací lze užít pojmu 'závazek' (T. Parsons). Jednající hodlá být v souladu se svou hodnotou a nést i všechny důsledky. Takto se hodnoty uplatňují v rozhodnutí a je tudíž skutečně možno o nich mluvit jako o 'aktivním ideálu života', jak jsme to z laického pohledu již výše učinili.

Výzkumem hodnot tedy zkoumáme individuální 'zaměřenost subjektu v jeho činnostní orientaci' a zároveň míru shody těchto 'zaměřeností' ve společnosti. Hodnoty majoritní potom vypovídají o převládající hodnotové orientaci celé společnosti, jež je základem určité

---

¹⁰ Velký sociologický slovník 1996, str. 376 - 377

hodnotové shody, která charakterizuje soužití lidí na této makrosociální úrovni. Další hodnoty se dále umisťují na naší vztažné škále jedinec - společnost, a v centru našeho zájmu bude identifikace jejich nositelů právě na této mezzosociální úrovni. Toto, s neustálým zřetelem k časové dimenzi, jež nám umožní sledovat proměny v popsáném předmětu našeho zkoumání, je deskriptivní částí našeho úkolu a bude založeno na analýze datových souborů, jež máme k dispozici.

Tato sociologická data odrážejí aktuální mínění lidí v konkrétní historické době, jejich interpretaci konkrétních událostí. Ty jsou pro nás reprezentovány změnou objektivních podmínek lidské existence v rámci transformující se společnosti. V realitě je proces vztahu změn subjektivních hodnotových orientací a objektivních podmínek života lidí komplikovaný a vzájemný (vždyť je, jak již víme, vztahem jedince k ose jedinec - společnost), prolíná se však nutně v každodenním fungování společnosti na úrovni institucí. Ty jsou pak konkrétním naplněním společnosti skrze jednání jedinečných individuů. Vztažení našich dat vůči změnám objektivních podmínek života lidí je tak interpretační částí našeho úkolu, jež má vést k lepšímu porozumění společenské transformaci naší země.

Co nás tedy opravdu zajímá, je charakter proměn hodnotových orientací naší společnosti vzhledem ke změnám objektivních podmínek, jež v ní probíhají. Hodnoty, jak jsme nastínili výše, jsou 'koncepty o žádoucím', jsou spojnicí mezi individuem a společností na všech jejích úrovních. Společenské uspořádání, jež není založeno na soužití lidí skrze společně vyznávané hodnoty, je odsouzeno k nejisté existenci, která nemá sebemenší morální oporu ve svých členech, jakmile přijdou trochu nepříznivé časy. Jinými slovy, společenská transformace, jež je především změnou institucí společnosti, musí kromě změn objektivních existenčních podmínek (tato kulturní proměna, pokud vede k příznivějšímu rozvoji lidských osobností, se chápe jako modernizace) obsáhnout i kvalitativní proměnu vztahů mezi lidmi, zachytitelnou například právě skrze změny v hodnotových orientacích společnosti¹¹. Disproporce mezi oběma těmito složitě propojenými procesy vede ke společenské změně, jež má v demokratických společnostech charakter obratu volebních preferencí, jinde pak podobu revoluce.

Odtud též plynou úvahy o mnohem delší a nejistější podobě transformačního procesu v postkomunistických zemích¹², než jakou by si vyžádaly pouhé změny vnějškově modernizační, tj. právní či ekonomické ('hodina ústavních právníků', 'hodina politiků'),

---

¹¹ Machonin 1997, str. 87: „... za globální společenskou transformaci můžeme považovat pouze komplex kulturních změn - především procesy modernizace, a změn sociální struktury, tj. sociální transformaci (...), zprostředkovaný spojujícím článkem změn institucionálních.,,

neboť celý proces by jen proměnil podobu objektivních podmínek života lidí ve společnosti, kdyby nenastala 'hodina občanů'¹³, která změní i lidi samotné a zejména jejich vztahy, naplňující svým předivem jinak duchaprázdnou kostru demokratického společenského uspořádání. „Svoboda znamená víc než jen volby a parlamentní diskuse a nezkorumpovatelné soudce a možnost psát dopisy do novin nebo dokonce kázat z bedýnky od pomerančů kolemjdoucím na Speakers' Corner. (...) Je to hlavně mentalita dané země a zejména vědomí, že ať se do diskusí a chování vetřou jakékoliv neliberální prvky, na konci dne lidé nedovolí, aby to přivedilo destrukci jejich liberálního pořádku.“¹⁴ Mentalitu země je zde možno chápat konkrétně jako hodnotovou shodu lidí na svém soužití v rámci jejich společnosti.

Mluvíme-li o mentalitě společnosti, máme na mysli především její historickou zkušenost, jež vede k vytvoření určitého hodnotového klimatu v zemi. Z tohoto pohledu mají postkomunistické země východní střední Evropy jisté hodnotové dilema - působí v nich totiž výchozí bod postkomunistické transformace, jenž je určen jednak tím, co se obecně nazývá 'dědictví komunismu' (nazvěme to bodem A), jednak počáteční, principiálně konkrétní představou o podobě nové, postrevoluční společnosti (necht' má pro nás podobu bodu B).¹⁵ Existence těchto dvou, často neslučitelných, hodnotových principů, neboli žádoucích ideálů života společnosti, vede k přesvědčení o nejasném směřování celého procesu postkomunistické transformace k nějakému neznámému stavu v budoucnosti (bod C)¹⁶.

Jinými slovy, mentalita postkomunistických společností se vyznačuje mírně schizofrenním nádechem, který se typicky projevuje obraty ve volebním chování, jež odrážejí rozdílné představy o směru transformace. Naší výhodou je, že oba výchozí body A a B mají normativní (teleologický) charakter, jsou skutečně 'koncepty o žádoucím', můžeme je proto v našich datech identifikovat a sledovat jejich historický střet.¹⁷ Můžeme dále usuzovat

---

¹² Machonin 1997, str. 143: „V případě, že očekávané a žádoucí modernizační změny mířící k postindustriálnímu stadiu vývoje se skutečně prosadí, dojde k takové změně kulturních podmínek, že se budou novým, dosud ne zcela známým, směrem měnit i sociální struktury.“

¹³ Dahrendorf 1990, str. 79 - 93: 'hodina (ústavních) právníků' se vztahuje zároveň ke změnám ústavně právním i ekonomickým (vytváří právní prostředí); 'hodina politiků' pak oboje rozděluje a dokonce staví proti sobě (skrze běžnou politiku, která vytyčuje prostředky k naplnění stanoveného reformního kurzu); 'hodina občanů' nakonec vytvoří společenské základy, které „přetvoří ústavní a ekonomické principy pro klidné časy na instituce do každého počasí, jež vydrží bouře zevnitř i zvenku.“ (str. 93)

¹⁴ Dahrendorf 1997, str. 69

¹⁵ Havelka, Müller 1996, str. 146: „Transformací se sice také označuje sociální změna, ale taková, v níž dochází k proměně jednoho, relativně silně stabilizovaného a problémově jednoznačně identifikovaného stavu společnosti do stavu jiného, v zásadě kvalitativně odlišného.“

¹⁶ Illner 1996, str. 161: „Proces transformace zjevně produkuje vlastní sociální systém, bezpříkladný v mnoha směrech.“; Machonin 1997, str. 131: „Třetí metodologickou charakteristikou odpovídající teorii transformace je patrně odmítnutí existence jediného predestinovaného, předem daného vyústění postkomunistických změn.“

¹⁷ Aby nedošlo k nedorozumění: Body A a B mají skutečně povahu Weberovských ideálních typů, jež jakožto racionální konstrukty mají sloužit k porozumění realitě, jež tuto dimenzi (racionální) spíše postrádá, než aby jí překypovala a dávala nám tak šanci se v ní logicky orientovat. Ovšem to neznamená, že by tyto konstrukty nevycházely z reality a po své transcendenci k obecným pojmům (proto též jde o stacionární 'body') se k ní

na podobu nenormativního (probabilistického) bodu C, který představuje výsledek složitých vztahů procesu modernizace („pokrok úrovně široce pojaté kultury, směřující ovšem k příznivějším podmínkám pro rozvoj lidských osobností,“) a sociální transformace („historický proces strukturální, kvalitativní změny sociálních vztahů,“)¹⁸. Oba procesy jsou podmíněny mentalitou společnosti, neboli hodnotovým střetem našich normativních bodů A a B. Zatímco první je v realitě ovšem závislý především na volbě politické reprezentace, která provádí modernizační změny podmínek života ve společnosti (viz. ‘hodina ústavních právníků’ a ‘hodina politiků’), druhý je přímým výsledkem jednání lidí, jež ony vnějškové podmínky musí naplnit konkrétním obsahem, a zejména aktivních dispozic k tomuto jednání - vlastních hodnotových orientací (viz. ‘hodina občanů’).

Chápeme-li za spojnici mezi občanem jako atomizovaným individuem a společností jako transcendentní entitou instituce, musí nám být jasné, že bez harmonické rovnováhy ve vztazích procesu modernizace a sociální transformace nemá žádná postkomunistická společnost pevné základy v nejistých časech. Tato nejistota byla u nás zprvu povahy právní (kriminalita, absence právního klimatu v zemi), potom spíše povahy ekonomické (absence prosperity), což lze prokázat z jiných dat¹⁹. Můžeme se oprávněně domnívat, že zatímco první záchvěv nejistoty dokázala tehdejší politická reprezentace, zvolená k provádění modernizačních změn směrem k normativu bodu B, zvládnout díky slibům o prosperitě, čímž dostala od voličů jakousi ‘podmínku’, druhý záchvěv, který byl vlastně porušením této podmínky, již vedl k její výměně. (Vzpomeňme si, že v ‘hodině politiků’ měly stát oba tyto procesy proti sobě - jak mohla vláda, jejímž úkolem bylo provést zemi ekonomickým ‘údolím slz’ obstát, když v očích občanů byla skrze jejich ekonomická očekávání tak úzce spjata právě se vstupem do tohoto ‘údolí’?)²⁰ Hodnotová nestabilita, tedy absence silné mentality společnosti, odpovídající směřování země k bodu B, se tak mohla stát zpochybňujícím činitelem i již dosažených modernizačních změn.

---

normativně (teleologicky) nevracely. Oba ‘body’ působí v historické realitě skrze své potenciality, jež mají podobu Marcuseho dějinných ‘projektů’ (viz např. Dahrendorfova konfrontace ‘systému’ a ‘otevřené společnosti’ - Dahrendorf 1990). Lze je tedy v tomto kontextu nazvat též ‘univerzáliemi’: „Takové univerzálie se tedy jeví jako pojmové nástroje k porozumění zvláštním kvalitám věcí ve světle jejich potencialit.,, (Marcuse 1991, s. 165)

¹⁸ Machonin 1997, str. 97 - 98

¹⁹ IVVM, soubor Problémy ‘93 - ‘98: Naléhavost řešení problému obecné kriminality poklesla z extrémní shody $\bar{x} = 1.14$, $\sigma = 0.35$ na začátku roku ‘94 na $\bar{x} = 1.38$, $\sigma = 0.59$ na konci roku ‘97. Nárůst naléhavosti o alespoň 0.3 zaznamenal problém ekonomické reformy mezi roky ‘96 a ‘97 a nezaměstnanosti v letech ‘96 - ‘98 ($\Delta \bar{x} = 0.6!$); důležitosti např. životní úrovně či sociálních jistot se příliš neměnily, ani deklarace životní úrovně domácnosti $\Rightarrow$ šlo o obecný problém absence prosperity české ekonomiky a dopad jeho medializace na veřejné mínění s následnou obavou o vlastní ekonomickou budoucnost.

²⁰ Havelka, Müller 1996, str. 152: „Za těchto okolností se ovšem ekonomické koncepty a teorie stávají významným prostředkem legitimizace moci a vládnutí a roste veřejné uznání jejich nositelů - byť původně vlastně jen expertů - jako důvěryhodných politiků.,,

Vzhledem k tomu, že námi identifikovaný ideální bod B (ideální podoba společnosti na konci transformace) není však jen minulým výmyslem lidí, snících o bohatství Západu za ostnatými dráty s elektřinou, nýbrž je nyní reálnou modernizační podmínkou našeho vstupu do západoevropských struktur, musíme dát za pravdu úvahám o 'hodině občanů', o sociální transformaci spíše normativního charakteru²¹, o nutných proměnách v mentalitě naší společnosti a jí odpovídajících sociálních vztazích, neboť probabilistický bod C je v nynější realitě určen mnohem více striktním stanovením byrokratických podmínek ze strany EU²², nežli odrazem nějakého zápasu neslučitelných hodnotových orientací, protože ten může vést sice k cirkulaci politických elit, nikoli ale ke změně celkového modernizačního kurzu společnosti, jehož cílem je prosperující občanská společnost.

„Šedesát let může být rozhodujícím časovým horizontem pro to, aby se občanská společnost stala realitou,, píše Ralf Dahrendorf.²³ Náš výzkum však zachycuje pouze dosavadních osm let transformace, což nestačilo ani k již avizované modernizaci podmínek života ve společnosti, natož k rozhodující proměně její mentality. Proto má smysl všimnout si byť i jen náznaků možných trendů ve změnách hodnotových orientací lidí, neboť právě ty nám mohou napovědět něco o konečné podobě výsledku celého transformačního úsilí, tedy o charakteru probabilistického bodu C.

To, jaký význam pro směřování celé společnosti má její mentalita, se nakonec pokusíme dokumentovat na příkladu dvou zemí se shodným výchozím bodem A, ale rozdílnými dispozicemi vůči bodu B. Těmito zeměmi jsou Česká a Slovenská republika (jako příklady dvou mentalit, plynoucích z rozdílných historických zkušeností před násilnou unifikací po roce 1948²⁴) a jejich společný počátek, tedy Československo (jako shodné body A i B). Jejich svobodně zvolené politické reprezentace, představující pravděpodobnostní směřování k odlišným bodům C skrze různé modernizační strategie, tedy Klaus a Havel (prosperita a občanská společnost) versus Čarnogurský a Mečiar (náboženská jednota a nacionalismus), jsou výmluvnou ukázkou síly rozdílných mentalit a jejich působení na charakter společenských změn. I výměna Klaus - Zeman, tedy nejistá prosperita za

---

²¹ Machonin 1997, str. 144: „Nejpravděpodobnějším směrem vývoje sociálních vztahů v úspěšných postkomunistických zemích je ovšem stále ještě nárůst podobnosti s těmi parametry sociálního života a kultury, jež se v současnosti rozvíjejí v nejspolečnějších západoevropských společnostech...“

²² Illner 1994, str. 26: „Význam Evropské unie pro budoucí vývoj v České republice je dvojitý. EU určuje společnou politiku (tj. ekonomickou, finanční atd.) západní Evropy, která v mnoha ohledech definuje parametry, v rámci kterých může Česká republika jednat. Je to též instituce, do které se Česká republika usiluje začlenit a které se tudíž snaží přizpůsobit...“

²³ Dahrendorf 1990, str. 99

²⁴ Machonin 1997, str. 112: „Obdobná [vzhledem k rozdílu v předválečném stupni industrializace - pozn. autor] historicky založená kulturní diferenciaci je pravděpodobně jednou z příčin zjevných rozdílů ve vývoji veřejného mínění, politického chování obyvatelstva, jakož i v proměnách politických systémů v českých zemích a na Slovensku...“

ekonomické jistoty bez výrazné změny politického kurzu (zůstávají garance bodu B - NATO a EU), je důkazem neúspěchu regrese mentality první země zpět k bodu A, což ji směřuje k 'hodině občanů', na rozdíl od dosavadní stability politické reprezentace druhé země, která si na základě svých historických zkušeností zvolila kompromis v podobě autoritářského nacionalismu, což spolu s její méně výhodnou pozicí vůči západním strukturám vede k názoru o možné radikálnější proměně hodnotového klimatu společnosti a teprve následné změně politické reprezentace na cestě k její modernizaci.²⁵

Nyní tedy uveďme konkrétní hypotézy, ke kterým nás dovedly naše obecné úvahy, a které se budeme snažit z dat, jež máme k dispozici, vyvrátit nebo potvrdit:

1. V mentalitě společnosti, která odráží její historickou zkušenost, existují a přetrvávají hodnoty, jež odkazují na výchozí stav transformačního procesu, tedy na normativně určený bod A, a tyto hodnoty nadále působí ve společnosti jako tzv. 'dědictví komunismu'; samy nemusí být na překážku probíhajícím modernizačním změnám za předpokladu, že jsou harmonicky vstřebávány do nových hodnotových orientací, určených existencí normativního bodu B, který byl hodnotovým východiskem transformačního procesu a je i nadále platný jako evropskými institucemi předepsaný ideál směřování tohoto procesu.

2. Platí-li předchozí hypotéza, máme právo se z dosavadního průběhu transformace domnívat, že síla normativního ideálu B a jemu odpovídajících hodnotových orientací klesala přímo úměrně zvyšující se nejistotě právní a ekonomické, což vedlo k regresi v mentalitě společnosti zpět ke stále přetrvávajícím hodnotám bodu A; tento regresní proces byl jednou z příčin obratu volebních preferencí k jiné strategii společenské transformace, neboť strategie předchozí nebyla vystavěna na odpovídající mentalitě a neměla v ní tudíž morální oporu, jakmile se sliby o prosperitě staly neudržitelnými.

3. Přes tuto obecnou regresi v mentalitě společnosti lze identifikovat sociální skupiny, které dokázaly schizofrenii dvou původně protikladných 'konceptů o žádoucím', tedy normativních bodů A a B, přetvořit do nových podob hodnotových orientací, jež nejsou v rozporu s nevyhnutelnými požadavky na pokračování modernizačního kurzu směrem k bodu B; tomuto kurzu však dávají specifickou podobu tím, že přímo ovlivňují proces sociální transformace a tím i konečnou podobu institucí nové společnosti, neboli spoluurčují výsledný charakter probabilistického bodu C.

---

²⁵ Tuček 1997, str. 11: „Všechny analýzy srovnávající Českou republiku s jinými zeměmi [zejména Slovensko - pozn. autor] ukázaly, že životní cíle a strategie domácností v této zemi jsou méně strukturovány z hlediska objektivních procesů transformace a modernizace a subjektivních postojů k nim než v jiných zemích. To může být způsobeno relativně neproblematickým procesem transformace České společnosti do roku 1995, v jejímž směru nebyla velká část populace nucena změnit doposud své jednání..“

4. Rozdílné definice strategií procesu modernizace společnosti v České republice a na Slovensku plynou, přes společnou zkušenost obou zemí s bodem A i obdobnými očekáváními vůči bodu B, z historicky založených rozdílů v mentalitě těchto zemí; tento proces směřuje na Slovensku k podstatně pomalejším modernizačním změnám, zároveň by však mohl být příčinou mnohem radikálnějších proměn mentality společnosti směrem k západními strukturami představovanému ideálnímu bodu B, a to v důsledku možnosti každého tamního občana srovnat si míru 'příznivosti podmínek pro rozvoj lidských osobností' v obou z původně jediné, shodně zaostalé země.

2. Strukturace hodnot a mentalita společnosti

Nejprve se podívejme na jednotlivé zjišťované hodnoty. Respondent dostal sadu kartiček s popisem hodnot a měl je rozdělit na podložku do pěti kategorií, které byly kódovány: 1 - 'Velmi důležité', 2 - 'Spíše důležité', 3 - 'Spíše nedůležité', 4 - 'Zcela nedůležité', 5 - 'Neví'. Kategorie 5 byla ze zpracování vyloučena. V tabulce jsou uvedeny průměry (první řádek) a směrodatné odchylky (druhý řádek) odpovědí za Českou republiku v příslušných letech. Hodnoty jsou seřazeny podle námi zachyceného výchozího stavu transformace, tedy podle pořadí své důležitosti v roce 1990. Pro dokreslení jsou u některých hodnot uvedeny průměry a jejich směrodatné odchylka, zjištěné v jednom z reprezentativních výzkumů v roce 1984²⁶. Hodnota 'Aktivně se podílet na ochraně přírody' byla do série výzkumů IVVM zahrnuta až od roku 1994.

---

²⁶ Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v r. 1984

Tab. 1: Důležitost životních hodnot ('co lidé v životě uznávají, o co usilují') - vážený průměr a směrodatná odchylka za celek populace

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1984
Žít ve spokojené rodině	1.15 .42	1.17 .48	1.17 .50	1.15 .50	1.17 .47	1.15 .46	1.18 .49	1.14 .42	1.19 .56
Žít ve zdravém životním prostředí	1.20 .48	1.27 .52	1.39 .62	1.32 .56	1.37 .57	1.47 .65	1.44 .64	1.38 .61	
Žít zdravě, starat se o své zdraví	1.31 .56	1.39 .64	1.44 .67	1.42 .63	1.47 .67	1.45 .64	1.47 .64	1.43 .64	
Pomáhat především své rodině a přátelům	1.35 .55	1.31 .58	1.38 .60	1.35 .61	1.35 .57	1.41 .66	1.37 .62	1.31 .54	1.46 .65
Mít přátele, s kterými si dobře rozumím	1.36 .56	1.40 .59	1.45 .69	1.37 .58	1.35 .60	1.38 .60	1.39 .61	1.36 .57	
Žít v hezkém prostředí	1.36 .56	1.50 .64	1.51 .66	1.42 .60	1.47 .61	1.49 .62	1.48 .63	1.47 .63	
Žít podle svého přesvědčení	1.39 .61	1.43 .66	1.44 .67	1.44 .67	1.46 .66	1.50 .69	1.46 .65	1.45 .64	2.35 .98
Mít zajímavou práci, která by mě bavila	1.43 .75	1.59 .90	1.58 .90	1.61 .94	1.64 .98	1.67 1.00	1.73 1.01	1.59 .90	1.58 .90
Mít práci, která má smysl, je užitečná	1.44 .73	1.57 .87	1.63 .89	1.66 .94	1.72 .94	1.68 .94	1.78 .94	1.59 .85	1.61 .83
Pracovat v kolektivu sympatických lidí	1.57 .82	1.72 .91	1.83 .95	1.78 .98	1.85 1.01	1.82 .98	1.89 .97	1.82 .94	1.46 .87
Pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje	1.72 .72	1.80 .76	1.91 .80	1.94 .79	1.93 .81	1.98 .86	2.02 .81	1.92 .78	
Podávat perfektní profesionální výkon	1.77 .92	1.86 .97	1.87 .99	1.93 1.05	2.04 1.04	2.02 1.04	2.08 1.03	2.01 .97	1.94 1.00
Vydělat hodně peněz	1.80 .89	1.98 .96	1.94 .96	1.89 .98	1.91 .97	1.91 .97	1.96 .99	1.93 .95	
Mít vždy své nerušené soukromí	1.80 .84	1.80 .82	1.87 .82	1.79 .81	1.86 .83	1.89 .84	1.83 .85	1.82 .80	1.90 .96
Být dobře informován o dění u nás a ve světě	1.81 .76	1.95 .81	2.16 .83	2.17 .86	2.21 .85	2.27 .88	2.18 .87	2.10 .84	
Být oblíbený mezi lidmi	1.87 .79	1.94 .83	1.97 .87	1.92 .83	1.85 .81	1.91 .79	1.89 .78	1.95 .80	1.69 .84
Mít co nejvšestrannější vědomosti, všeobecný přehled o kultuře, vědě, technice, politice	2.03 .90	2.19 .91	2.20 .91	2.20 .88	2.19 .88	2.13 .89	2.09 .85	2.09 .87	2.39 .97
Mít přátele, kteří mi mohou být užiteční	2.07 .88	2.10 .86	2.18 .90	2.12 .89	2.10 .89	2.16 .88	2.12 .87	2.17 .88	

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1984
Pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti*	2.07 .89	2.18 .90	2.36 .92	2.58 .94	2.50 .95	2.50 .97	2.48 .93	2.39 .89	1.82 .89
Žít příjemně, užívat si	2.12 .89	2.25 .92	2.24 .89	2.17 .93	2.09 .88	2.14 .91	2.06 .88	2.15 .89	2.27 .96
Podílet se na zlepšování života ve svém bydlišti	2.13 .83	2.25 .83	2.39 .84	2.53 .86	2.40 .88	2.43 .89	2.39 .84	2.42 .84	2.71 .96
Mít čas hlavně na své koníčky a zájmy	2.19 .88	2.27 .88	2.23 .85	2.21 .88	2.15 .83	2.15 .82	2.12 .84	2.10 .79	2.03 .94
Mít jakoukoli práci, jen abych nebyl na podpoře	2.23 1.08	2.24 1.11	2.48 1.13	2.39 1.18	2.52 1.15	2.60 1.14	2.58 1.13	2.49 1.09	
Pomáhat především těm, co pomoc ocení	2.25 .90	2.25 .87	2.39 .93	2.26 .89	2.32 .87	2.32 .91	2.30 .88	2.31 .88	
Mít práci, která umožňuje zkoušet nové věci	2.26 1.01	2.36 1.01	2.39 1.03	2.43 1.05	2.45 1.03	2.38 1.05	2.46 1.04	2.40 1.01	
Žít zajímavý, vzrušující život	2.36 .97	2.54 .95	2.49 .97	2.50 .97	2.41 .98	2.48 .99	2.38 .99	2.46 .95	
Mít hezké věci, které nemá každý	2.71 .96	2.92 .87	2.82 .95	2.73 .96	2.71 .97	2.75 .95	2.69 .97	2.85 .93	
Dosáhnout významného postavení ve společnosti	2.77 .97	2.85 .92	2.89 .97	2.86 .98	2.78 .99	2.70 1.02	2.71 1.02	2.83 .94	2.35 .96
Mít práci, která umožňuje řídit činnost jiných lidí	2.94 .97	3.02 .93	3.03 .93	2.99 1.00	3.00 1.00	2.88 1.04	2.92 1.02	2.97 .94	3.06 .93
Mít vlastní firmu, kde mohu být svým pánem	2.96 1.06	2.93 1.09	3.00 1.07	3.05 1.08	2.98 1.09	3.04 1.05	2.98 1.11	2.96 1.07	3.35 .90
Prosazovat politiku své strany, hnutí	2.97 1.01	3.03 .98	3.25 .93	3.36 .89	3.21 .95	3.16 .99	3.17 .97	3.13 .96	
Žít podle náboženských zásad	2.98 1.10	3.07 1.05	2.95 1.08	3.08 1.05	3.11 1.08	3.01 1.08	3.05 1.05	3.09 1.03	3.35 .98
Aktivně se podílet na ochraně přírody	— —	— —	— —	— —	2.31 .87	2.30 .86	2.33 .81	2.33 .85	1.72 .85
Celkem N	1214	672	685	776	969	979	993	1119	2325

*Historicky adekvátní hodnota 'Aktivně se podílet na rozvoji socialistické společnosti'.

Průměrná důležitost, uváděná v tabulce, může být snadno interpretována jako proporcionalní zastoupení příslušné hodnoty v celku společnosti, kde číslo '1' znamená, že hodnota je pro společnost velmi důležitá, číslo '2' spíše důležitá, '3' spíše nedůležitá a '4' zcela nedůležitá. Touto škálou nahradíme naši vztažnou osu jedinec - společnost, neboť lépe zohledňuje míru důležitosti každé z hodnot pro jednotlivého člověka i celou společnost. To

vypovídá realističtěji o mentalitě společnosti, neboť kromě prosté registrace existence nějaké hodnoty definuje i její proporcionální sílu v rámci celku.

Hodnotovou shodu potom určujeme z velikosti standardní odchylky. Tato vyjadřuje, jak moc se jednotlivé odpovědi liší od svého průměru, a to v jednotkách naší škály. Je-li standardní odchylka rovna nule, jsou všechny odpovědi o důležitosti příslušné hodnoty identické, tj. ve společnosti panuje absolutní shoda na významu této hodnoty. Naopak, je-li standardní odchylka rovna polovině rozdílu krajních hodnot škály, v našem případě 1.5, znamená to, že všechny odpovědi jsou rovnoměrně rozmístěny v těchto dvou mezích bodech, tedy že ve společnosti panuje naprostá neshoda na významu dané hodnoty (polovina ji považuje za velmi důležitou, polovina za zcela nedůležitou).

Takto je z tabulky jasně vidět, že na začátku transformace panovala ve společnosti výrazná shoda na charakteru hodnot, které byly pro život považovány za velmi důležité ($\mu < 1.5$). Tyto hodnoty se vztahují ke kvalitě individuálního života - charakterizují vlastně zázemí, považované v dané historické chvíli za ideální pro jeho úspěšnou realizaci. Při pohledu na tyto hodnoty nesmíme zapomínat, že rok 1990, tedy období těsně po revoluci, byl plný snů a očekávání vzhledem k budoucnosti.²⁷ Realita následujících let vyloučila z této kategorie hodnoty, které se v průběhu transformačních změn ukázaly jako 'luxusní' - hezké prostředí, zajímavá a smysluplná práce. Život v souladu se svým přesvědčením, což je vlastně nutný předpoklad duševní harmonie každého člověka, neboli deklarace 'závazku' (jeho roli v motivaci činnosti známe z teoretického úvodu) být v souladu s vyznávanými hodnotami bez ohledu na nepříznivost vnějších podmínek, se stal luxusem v roce 1995 (v letech '94 a '96 spadá do kategorie 'velmi důležité' pouze na hladině $\alpha = 0.05$). Tyto tři roky budeme proto moci považovat za určitým způsobem zlomové v procesu transformace společnosti, neboť se dotýkají samé podstaty všech společenských formací, neboli ochoty lidí nést odpovědnost za své jednání, jež je pro každého zavazující svými důsledky bez ohledu na vnější okolnosti. Určitá transformační strategie, která je členy společnosti tolerována, aniž by se s ní hodnotově identifikovali, nemá fakticky žádnou oporu 'do každého počasí, jež vydrží bouře zevnitř i zvenku', neboť je vázána na určitý 'smluvní', mimohodnotový vztah, což v případě let '94 - '96 znamenalo podporu neoliberální strategie za podmínky dosažení ekonomické prosperity. Tento náš argument je podpořen i tím, že společnost byla ochotna odsunout do sféry 'luxusu' dokonce i hodnoty vztahujících se k tak zásadní podmínce života, jakou je bezesporu zdraví ('Žít ve zdravém životním prostředí', $\Delta \bar{x}_{90-95} = 0.27$). Vývoj mentality společnosti v její

---

²⁷ Rok 1990 se oproti ostatním výrazně liší svou hodnotovou aktivitou, tedy tím, že považuje více hodnot za více důležité, než jak je tomu v následujících letech.

určující části hodnot vnímaných jako ‘velmi důležité’ lze přehledně vyjádřit pomocí statistické významnosti. Jde o údaj určující, do jaké míry jsou hodnoty průměrů za populaci v jednotlivých položkách statisticky významně nižší než 1.5 (Tab.2).

Tab. 2: Nejdůležitější hodnoty a jejich vývoj od roku 1990

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	Pořadí
Žít ve spokojené rodině	**	**	**	**	**	**	**	**	1.
Žít ve zdravém životním prostředí	**	**	**	**	**		**	**	4.
Žít zdravě, starat se o své zdraví	**	**	**	**		*		**	6.
Pomáhat především své rodině a přátelům	**	**	**	**	**	**	**	**	2.
Mít přátele, s kterými si dobře rozumím	**	**	*	**	**	**	**	**	3.
Žít v hezkém prostředí	**			**	*				7.
Žít podle svého přesvědčení	**	**	**	**	*		*	**	5.
Mít zajímavou práci, která by mě bavila	**								8.-9.
Mít práci, která má smysl, je užitečná	**								8.-9.

**Průměrná důležitost < 1.5 na hladině významnosti $\alpha = 0.01$.

*Průměrná důležitost < 1.5 na hladině významnosti $\alpha = 0.05$.

Chápeme-li tedy hodnoty jako aktivní ideál i odraz objektivních podmínek života lidí ve společnosti, nemůžeme pochybovat o tom, že roky 1990, 1993 a 1997 jsou ostrůvky relativní jistoty v jinak neklidných dobách postkomunistické transformace a že v období let '91 - '92 a '94 - '96 je třeba hledat odpovědi na otázky o charakteru a směřování jednotlivých etap transformačního procesu. Z tabulky lze dále vytvořit jednoduché pořadí, které vypovídá o stabilitě jednotlivých hodnotových orientací v celku mentality společnosti. Takto se ukazuje, že trvalým základem života lidí v naší společnosti je rodina, dále zdraví fyzické i duševní (sem spadá i hodnota ‘Žít podle svého přesvědčení’), luxusem pro lepší časy je pak krása prostředí a charakter práce.

Nyní se zaměříme na to, v čem se pro mentalitu společnosti určující skupina hodnot vztahuje k tzv. ‘dědictví komunismu’, neboli jak toto dědictví bodu A působí v transformačním procesu (z teoretického úvodu již víme, že ovlivňuje oba procesy sociální transformace i modernizace). U některých hodnot známe důležitosti jejich ekvivalentů z roku 1984, kdy byly sice většinou použity mírně odlišné formulace, ale ze znalosti historického kontextu můžeme považovat jejich podstatu za identickou s významy hodnot v námi analyzované sérii výzkumů 1990 - 1997. Takto vidíme, že rodinný princip se v nejistých

časech transformace společnosti spíše utužil a můžeme se oprávněně domnívat, že bude i nadále akceptován jako základ nových hodnotových orientací a celkové proměny v mentalitě společnosti (i když musíme připustit, že zejména u mladé generace se výrazně mění jeho obsah). Ta se již od prvního roku transformace výrazně liší svou deklarovanou ochotou 'Žít podle svého přesvědčení', což je vůbec zdaleka nejvyšší nalezený rozdíl v našich datech, poukazující na nevyvratitelnou diskontinuitu v celkovém charakteru mentality společnosti (zásadní rozdíl spočívá v tom, že nejistota v přisouzení důležitosti této hodnotě popírá vnímání hodnot jako aktivního ideálu života i 'závazku' vůči reálnému jednání, ovšem i jako 'koncepte o žádoucím' ve smyslu vědomého a dobrovolného podřízení se za vlastní přijatým společenským normám, což vlastně vypovídá o totalitním, nesvobodném charakteru takové společnosti, o nutném míjení se hodnot a norem, a tím o existenci dvou značně disjunktích společností, odpovídajících námi nalezenému schizofrennímu stavu počátku transformace, určeného dvěma neslučitelnými normativy bodů A a B; toto zjištění je v souladu s různými úvahami o existenci tzv. 'druhé společnosti' v zemích socialistického bloku²⁸). Dále vidíme, že hodnoty týkající se charakteru práce určují v roce 1990 mentalitu společnosti výrazně, ale v dalších letech již na své původní důležitosti postupně ztrácejí a konečný námi zachycený stav v podstatě odpovídá roku 1984 - viz. 'Mít zajímavou práci, která by mě bavila' či 'Mít práci, která má smysl, je užitečná'. Tento vývoj odpovídá již výše deklarovanému luxusnímu charakteru těchto hodnot a lze se oprávněně domnívat, že v příznivějších časech budou obě hodnoty mentalitu země i nadále výrazně spoluurčovat. Poslední významnou pracovní hodnotou, která ovšem typicky charakterizovala mentalitu společnosti pouze v roce 1984, je 'Pracovat v kolektivu sympatických lidí', a svým osudem se od obou předchozích poněkud liší. V prvním našem výzkumu ještě navazuje na výchozí stav (odvozený od 'kolektivizačního' úsilí předlistopadového režimu), v následujících dvou letech však již tato hodnota razantně ztrácí na své důležitosti a ustupuje tím z pásma výrazně určujícího společenskou mentalitu. Lze o ní však jen těžko tvrdit, že je nějakým 'komunistickým přežitkem', neboť se k ní stále výrazně hlásí mladí lidé ($RC_{95} = 0.34$). Trvalý ústup této hodnoty z dominantní scény ovšem typicky souvisí s její neslučitelností s duchem volné soutěže a konkurence, jež doprovází nástup kapitalismu u nás, a takto je reakcí na objektivní změny podmínek života lidí v naší zemi, stává se až příliš neadekvátním 'luxusem' pro tvrdé časy transformace (viz. Subkapitola 4). Vývoj všech výše zmíněných hodnot dokládá zároveň návaznost i diskontinuitu naší společnosti vůči normativnímu bodu A, označovanému

---

²⁸ Machonin 1997, str. 105: „Nadto soudíme, že i aktivity neinstitucionalizované na makroúrovni, nýbrž rozvíjené na úrovni domácností, mikroekonomických jednotek, skupin založených na společných zájmech

v teoretickém úvodu jako tzv. ‘dědictví komunismu’, pokračování i popření jeho typického hodnotového obsahu.²⁹

Jak již víme, ukázaly se být některé z hodnotových orientací určujících mentalitu společnosti v průběhu transformačního procesu jako ‘luxusní’. Je pro nás jistě užitečné zjistit, kterých sociálních skupin se tento vývoj zejména týkal. Za reprezentanta takové luxusní hodnoty považujeme přání ‘Žít v hezkém prostředí’. Za určující období pro změnu v hodnocení důležitosti této hodnoty zvolme roky 1990 a 1995. Pokles se týkal těchto námi identifikovaných skupin (příčemž nelze říci, že jedné více než druhé): lidé se základním vzděláním ($\Delta \bar{x}_{90-95} = 0.27$) a středním s maturitou (0.13), nad 40 let (> 0.17), zaměstnanců (ne dělníků; 0.12), rolníků a důchodců (0.65, 0.26), voličů ČSSD (0.20; zde bohužel nemůžeme voliče některých stran srovnávat, neboť ty vznikaly až po roce ’90). Tento výčet potvrzuje námi vyslovenou tezi o mentalitě společnosti jako ideální představě způsobu realizace individuálního života na počátku transformace a o reakci této ideální představy na obtíže transformačního procesu ve smyslu odsunu některých hodnot do kategorie ‘luxusní’; též podporuje naši hypotézu o ‘ekonomické nejistotě’ jako základu změny ve strategii transformace společnosti.

Proto se ještě podívejme, jak se tato hodnota vyvíjela ve vztahu k subjektivnímu ocenění životní úrovně domácnosti (jako identifikační znak máme k dispozici od roku ’92). Z Grafu 1 je na první pohled patrné, že životní úroveň domácnosti souvisí s důležitostí přikládané naší luxusní hodnotě ‘Žít v hezkém prostředí’. Nelze to sice přímo statisticky prokázat ($\alpha_{92-97} > 0.05$), ale logika trendu vývoje tohoto vztahu v čase je pro nás významnější. Rok ’93 je - v souladu s již výše učiněnými závěry - ostrovem jistoty, který přeje luxusu. Zajímavý je trend zlomu mezi mírou životní úrovně a přáním žít v hezkém prostředí - v roce ’92 je tento zlom mezi velmi dobrou a ostatní životní úrovní (ovšem statisticky neprokazatelné), v roce ’94 mezi dobrou a špatnou životní úrovní (vztah na hladině významnosti $\alpha < 0.01$) a v roce 1997 mezi spíše špatnou a velmi špatnou životní úrovní domácnosti ($\alpha < 0.05$; toto tvrzení je jednoznačně prokazatelné z analýzy faktorových skóre pro faktor ‘luxusu’, $\Delta \bar{x} = 0.36$ - viz. Subkapitola 4). Toto zjištění nesvědčí ve prospěch hypotéz o polarizaci společnosti na vítěze a poražené v procesu transformace, ale daleko spíše

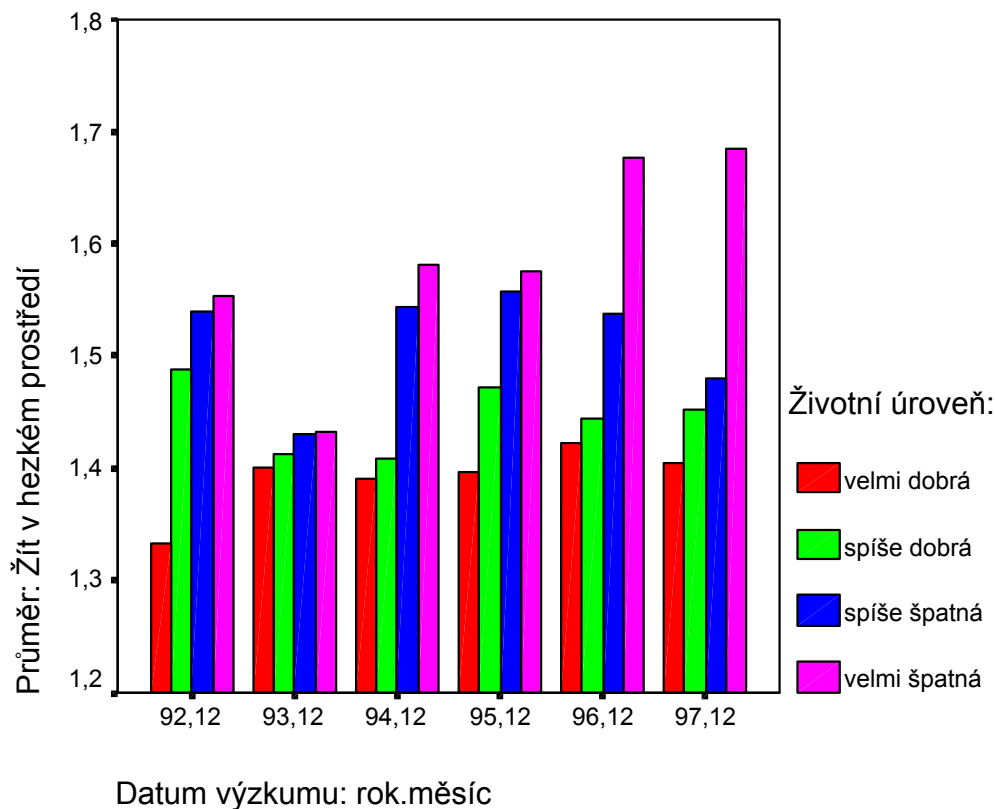
---

volného času a skupin disidentů a polodisidentů operujících v politice a ve sféře duchovní kultury, příznačné pro české poměry, mohou být rovněž zahrnuty pod pojem ‘druhé společnosti’.,,

²⁹ Machonin 1997, str. 129: „Jak zdůrazňuje teorie ‘path-dependency’, postkomunistická transformace může být pochopena jedině jako historické pokračování a kvalitativní, avšak postupná změna předchozího společenského systému. Kontinuita a diskontinuita tu jdou ruku v ruce.,,

ve prospěch počínajícího vzniku dvoutřetinové společnosti podle klasických západních teorií³⁰.

Graf 1: Souvislost mezi hodnotou žít v hezkém prostředí a hodnocením vlastní životní úrovně

Fakt, že 'luxusní' hodnotu života v hezkém prostředí považuje před mimořádnými volbami '98 za svou naprostá majorita společnosti, a s přihlédnutím k tomu, že rozložení četností subjektivního ocenění životní úrovně domácností se prakticky nezměnilo (resp. se až do roku '95 mírně zlepšovalo - roky '95 a '96 se od všech ostatních liší subjektivně lepším oceněním životní úrovně domácnosti na hladině $\alpha = 0.05$) a že se výrazně nezměnily ani kvantitativní charakteristiky levopřevládajícího spektra společnosti (teprve rok '97 je na hladině $\alpha = 0.05$ nejlevicovější), nás vede k závěru, že v základě strategické změny ve směřování modernizace společnosti byla opravdu relativní deprivace vůči slibům o ekonomické prosperitě, která se postupně stala podmínkou neoliberální strategii transformace společnosti;

³⁰ viz. např. Dahrendorf 1991, str. 180 - 185: „Nejenom že ustupuje příslušnost k třídám do pozadí, ale vznikl nový druh loajality, který zahrnuje dvě třetiny, ne-li čtyři pětiny anebo i více členů společnosti. Existuje mnoho rozdílů mezi nimi, včetně nerovností v blahobytu a v příjmu, ale existuje i fundamentální rovnost v přístupu. Nová třída je třídou občanů, pokud je takovýto termín přípustný, nebo v každém případě třídou většiny.., Je zároveň naplněním sociálně demokratického konsensu, což je „ideologie třídy většiny a její vybudování trvalo celé století, podobně jako vybudování této třídy.., Naše 'třída' však vznikla během uplynulých několika málo let a má tak k podobné ideologii ještě velmi daleko.

ta byla odmítnuta v okamžiku, kdy se sliby o prosperitě staly nedůvěryhodnými a kdy naopak nastoupila obava o vlastní ekonomickou budoucnost, jež obrátila naděje na realizaci individuálního života v souladu s jeho hodnotovým ideálem vniveč.³¹

Jak jsme nastínili již v úvodu, je mentalita společnosti vlastně hodnotovou shodou lidí na charakteru svého soužití. Z výše uvedeného přehledu hodnot je zřejmé, že méně důležité hodnotové orientace ($\mu \geq 1.5$) vykazují též menší míru shody, již určujeme ze směrodatné odchylky. Formují proto celkový charakter mentality společnosti daleko nejednoznačněji, nežli námi již analyzované hodnoty vnímané jako 'velmi důležité' v rámci celé společnosti. Lze si představit, že se jednotlivé hodnoty umísťují podle míry své důležitosti na naší vztažné ose jedinec - společnost stále dál od celku společnosti a blíže specifickým sociálním skupinám a jednotlivcům (jak se to dělo již u luxusní hodnoty 'Žít v hezkém prostředí'). Opačný jev by ale mohl nastat, kdyby se společnost vymezila vůči nějaké hodnotě negativně, neboli by její mentalita byla určena shodou na zavrženíhodnosti takové hodnoty. V datech můžeme nalézt tři kandidáty na tuto funkci, a to hodnoty 'Mít vlastní firmu, kde mohu být svým pánem' a 'Žít podle náboženských zásad', obě podle jejich charakteristik z roku 1984, a 'prosazovat politiku své strany, hnutí' po roce 1990. Nelze jim sice nikterak přiřknout zastoupení kategorie 'Zcela nedůležité' v mentalitě společnosti, je však jasně vidět, že přes velmi nízkou míru své důležitosti vykazují nízkou směrodatnou odchylku, což jde proti výše identifikovanému trendu našich dat. Mentalita společnosti v roce 1984 byla proto vymezena i negativně hodnotami 'Mít vlastní firmu, kde mohu být svým pánem' a 'Žít podle náboženských zásad', což se po roce 1989 již neopakuje. Zde je další fakt diskontinuity v mentalitě naší země vzhledem k výchozímu bodu A. Od roku '91 potom ještě nalézáme takové negativní vymezení vůči hodnotě 'Prosazovat politiku své strany, hnutí', což si ovšem již vyžádá zevrubnější analýzu hodnot vztahujících se svou povahou k normativnímu bodu B.

3. Legitimita modernizace a demokracie

Jak jsme již ukázali na příkladu hodnot výrazně určujících mentalitu společnosti (viz. Tab. 2), prošly hodnotové orientace v námi sledovaném období let '90 - '97 zajímavým vývojem. V teoretické části jsme vyslovili názor, že tento vývoj není bez vztahu k objektivním změnám podmínek života lidí v průběhu transformačního procesu, že tento

---

³¹ Na nebezpečí absence prosperity ovšem upozorňoval teoreticky již Dahrendorf 1990, str. 93: „všeobecný dojem, že věci se v důsledku ekonomických reforem pohnuly k lepšímu, se jen stěží rozšíří dříve, než uplyne šest let,, - tato podmínka prosperity však může být generalizována na celý proces modernizace a vést tak k regresi zpět k bodu A u těch, kdo „ztratili na cestě ke svobodě nervy,, (str. 108)

proces zároveň spoluurčuje i je jím utvářen. Dále bylo řečeno, že zejména stav nejistoty (obojí právní i ekonomické) měl vliv na podobu mentality společnosti vzhledem k jejímu schizofrennímu stavu na počátku transformace, určenému body A a B. Zatímco právní nejistota, způsobená 'boomem' kriminality v první polovině námi sledovaného časového úseku, byla překlenuta podmínkou prosperity pro další transformační období (pokles naléhavosti řešení problému kriminality $\Delta \bar{x}_{94.04-97.10} = 0.24$, $\alpha = 0.00$), nejistota ekonomická již vedla k výměně mocenských elit a tím k přiznání legitimacy odlišné strategii modernizace společnosti.

V teoretickém úvodu jsme vyslovili domněnku, že tato strategická změna byla důsledkem regrese v mentalitě společnosti zpět ke stále přetrvávajícím hodnotám bodu A. Z předchozích analýz však již víme, že mentalita společnosti na tento bod zároveň navazovala i jej popírala, šlo tedy současně o dědictví i diskontinuitu transformačního procesu vůči tomuto výchozímu stavu A. Je proto obtížné mluvit o nějaké regresi, o faktickém návratu zpět, který by zcela popíral dosažené modernizační změny, neboť toto tvrzení neodpovídá dosud učiněným závěrům. Původ změn ve strategii modernizace společnosti budeme proto muset hledat v proměnách těch hodnotových orientací, které se svým charakterem vztahují k ideálu transformačního procesu, tedy k normativnímu bodu B. Vývoj těchto hodnotových orientací by měl prokázat míru participace jednotlivých sociálních skupin na uvedené strategické změně a tím i vzájemnou podmíněnost procesů modernizace a sociální transformace na cestě k probabilistickému bodu C.

Jednoznačně nejdůležitější otázkou doprovázející strategickou změnu ve směřování procesu modernizace společnosti byl osud demokracie a demokratických principů jako institucionální základny postkomunistického vývoje v naší zemi. Hodnota 'Pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti' je jednou z klíčových pro charakteristiku mentality společnosti vůči normativu bodu B, který je ideálem směřování transformačního procesu směrem k prosperující občanské společnosti. Existují sice názory, které vylučují současnou koexistenci prosperity, občanství a svobody ve společnosti, jejich síla však většinou stojí a (nyní i) padá s Asií 'that can say no'.³² Demokracii proto můžeme oprávněně považovat za podmínku realizace ideálního bodu B, ať už jeho výsledná podoba bude ve svých detailech jakákoli. Celkový trend vývoje této hodnoty v rámci společnosti ukazuje Tab. 3. Jak z ní můžeme vidět, stává se hodnota demokracie v celku mentality společnosti v roce '93 dokonce nedůležitou (!), což je vzhledem k její klíčové úloze v transformačním procesu u nás nanejvýš varovný signál. Lze možná namítnout, že nejlepší společností na světě je ta, kterou se lidé

---

³² Diskuse viz. Dahrendorf 1997, str. 75 - 77.

v ní žijící vůbec nemusí zabývat, a že pro demokracii platí totéž. V případě transformující se společnosti, která je odvislá od dosud labilních a nejistých demokratických institucí, jde však mírně řečeno o spánek na vavřínech. Proto je nutno ověřit, jakým způsobem souvisí míra důležitosti této hodnoty se specifickými sociálními skupinami.

Tab. 3: Změna postoje k demokracii („pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti,“) – průměr za celek dotázané populace a statistické hodnocení názorové změny

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
2.07	2.18	2.36	2.58	2.50	2.50	2.48	2.39
**	**	**	*				**
.	-	--	--				+

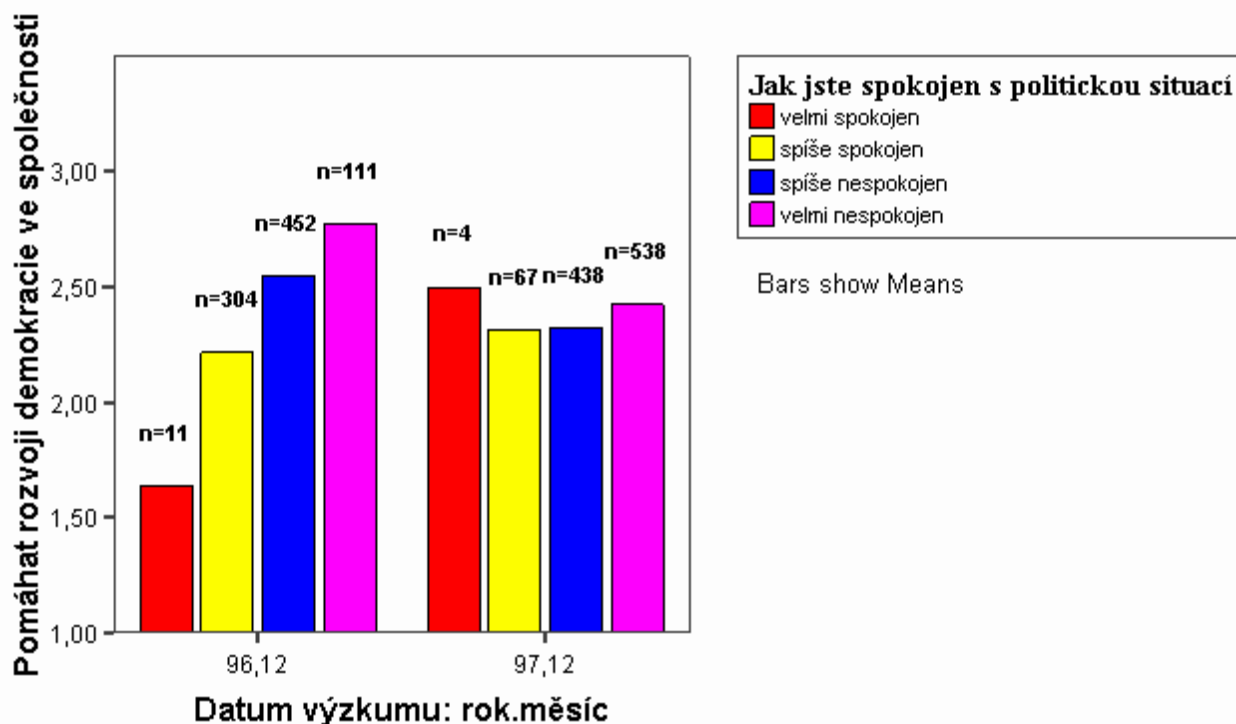
**Průměrná důležitost < 2.5 na hladině významnosti $\alpha = 0.01$.

*Průměrná důležitost > 2.5 na hladině významnosti $\alpha = 0.05$.

+ / - – Růst / pokles důležitosti na hladině $\alpha = 0.05$ / $\alpha = 0.01$.

Nejtěsnějšího vztahu nabývá hodnota demokracie k politickým identifikacím. Vzhledem k vývoji po listopadu 1989 u nás musí nutně souviset zejména s názorem na politickou situaci - tento trend se ovšem postupem doby stále více utužuje, což je poměrně překvapivé ($Cn_{96} = 0.25$, $RC_{96} = 0.23$, $\alpha = 0.00$), až v roce 1997 náhle prakticky zcela mizí ($Cn_{97} = 0.11$, $RC_{97} = 0.05$, $\alpha = 0.13$). Tento zásadní obrat během jediného roku nám jasně dokumentuje Graf 2:

Graf 2: Souvislost mezi hodnotou „pomáhat rozvoji demokracie,“ a spokojeností s politickou situací

Z tohoto grafu lze zároveň vyčíst výrazný posun v celkové nespokojenosti s politickou situací v zemi. To svědčí jednak o neudržitelnosti daného stavu (nastupuje Tošovského úřednická vláda), který volá po změně, jednak o tom, že tato změna v sobě nese silnou nejistotu ohledně dalšího osudu demokracie u nás.³³ Průměrná důležitost hodnoty demokracie v mentalitě společnosti se sice vrací do pásma 'spíše důležité' (viz. Tab. 3), z jejího předchozího vývoje je ovšem patrná její vrtkavost a nerozhodnost na virtuálním pomezí 2.5. Změna v tomto kontextu může znamenat jak celkové posílení demokratických principů, tak vítězství politické strategie založené čistě na mobilizaci nespokojenců z minulých let, pro které hodnota demokracie rozhodně nepatří mezi životní kréda. Obojí je tedy možné - jak interpretace, která přisuzuje nezájem o hodnotu demokracie obecnému nezájmu o politiku, kdy fungování demokracie je považováno prostě za hotový fakt, a strategická změna pak probíhá v rámci takto stanovených mantinelů skrze dílčí témata transformace společnosti³⁴, tak i opačné pojetí, kladoucí důraz na 'obrat doleva', 'krok zpět', regresi v mentalitě společnosti k hodnotám postkomunistického dědictví bodu A atd., což by odpovídalo naší teoretické koncepci o nepevných hodnotových základech, v nichž společnost nemůže nalézat oporu za nejistých časů své transformace.³⁵

Koncepce, které se vztahují k posledně uvedené interpretaci, mluví obvykle o ose levice - pravice v tom duchu, jako by se levice vztahovala k našemu bodu A ('dědictví komunismu', jehož ústředním rysem je nedemokratičnost, ať už v jakékoli formě), zatímco pravice k bodu B (prosperující občanská společnost, která je podmíněna, jak již víme, právě demokracií). Vztah hodnoty demokracie k sebezařazení na škále levice - pravice sleduje ovšem mezi roky '96 - '97 podobný osud jako k předchozí identifikaci ($Cn_{96} = 0.28$, $RC_{96} = - 0.22$, $\alpha = 0.00$, kde ordinální závislost je ve směru důležitější - pravice, $Cn_{97} = 0.23$, $RC_{97} = - 0.11$, $\alpha = 0.00$). Jak je vidět v Tab. 4, přihlásila se oproti předchozím letům v roce '97 alespoň část levice vehementněji k demokratickým principům (nová 'demokratická levice'), což nesvědčí ve prospěch druhé hypotézy o zavržení demokracie jakožto zástupce těch hodnotových orientací, které se svým charakterem vztahují k ideálu transformačního procesu, tedy k normativnímu bodu B. Mnohem spíše to napovídá počátku rozhodného přijetí demokracie jako základního transformačního kamene bez ohledu na rozdílné představy o podobě probabilistického bodu C a tím o posunu střetu modernizačních koncepcí do těchto

³³ Viz. plakáty politických vězňů '1948 - 1968 - 1998?', které měly varovat před regresí k bodu A.

³⁴ Tomu by nasvědčovala jak značná stabilita hodnoty 'žít podle svého přesvědčení', tak vývoj průměrné důležitosti v případě hodnoty 'prosazovat politiku své strany, hnutí', která sleduje obdobný trend jako hodnota demokracie.

³⁵ Dahrendorf 1990, str. 99: „Šedesát let může být rozhodující časový horizont pro to, aby se občanská společnost stala realitou; (...) ovšem bude k tomu zapotřebí alespoň jedné generace, a možná si v tomto ohledu též budeme muset počkat na 'two-turnover test' - ačkoli spíše generací než voleb.,,

staronových ústavních mantinelů. Takto se ukazuje, že patová situace po červnových volbách '96 poněkud paradoxně donutila levici k mobilizaci sil v rámci již dokončených modernizačních změn ('hodina ústavních právníků' je, jak již víme z úvodu, první hodinou transformace) a tím proměnit svůj charakter z regresivně destruktivního na progresivně konstruktivní. Tento závěr je zcela v souladu s naším přesvědčením, že probabilistický bod C a tím i proces modernizace společnosti je nyní mnohem více určen byrokratickými normativy EU než nějakými hodnotovými spory v mentalitě země a jejich vztahem k různým nálepkám té které strategie. Ovšem fakt, že se k hodnotě demokracie výrazně méně hlásí lidé, deklarující svou středovou politickou orientaci, což bylo pravidlem i v minulých letech, svědčí nakonec o tom, že v celkovém vývoji hodnoty demokracie šlo opravdu o nebezpečný 'spánek na vavřínech', o nějž se společnost jen velmi těžší mohla ve 'druhé hodině' své transformace opřít. Zároveň se ukazuje, že, na rozdíl od vztahu k politickým identifikacím, se vztah hodnoty demokracie k deklarované životní úrovni domácnosti s postupem doby spíše utužuje ($C_{n97} = 0.24$, $RC_{97} = 0.21$, $\alpha = 0.00$)³⁶. Tím se zároveň potvrzuje naše teoretické přesvědčení, že právě podmínka prosperity ('hodina politiků', kteří provedou společnost 'údolím slz' nezbytných modernizačních ekonomických změn) byla nejen rozhodující pro námi sledovanou strategickou změnu, nýbrž že v jejím základě byl dán v sázku sám osud demokracie v naší zemi, neboť ta se tu jakoby musí 'vyplatit'. Tento druhý záchvěv nejistoty v procesu transformace nevedl tedy sice přímo k regresi mentality společnosti k postkomunistickému bodu A, jak jsme to již v předchozí kapitole prokázali, zato ale málem vedl k rezignaci na ideál bodu B, což je pro úspěšné pokračování transformačního procesu stejná překážka, neboť by to znamenalo pravděpodobně nějaký fatální experiment v podobě 'třetí cesty' mezi svobodou a totalitou, další grandiózní projekt 'nejlepší společnosti', řízený samozvanou nomenklaturou, ať už by se jí stal kdokoli, a realizovaný bez ohledu na ty, jichž by se ve skutečnosti nejvíce dotýkal (proces transformace společnosti je výslednicí procesů sociální transformace, která má přímý vztah k mentalitě společnosti, a modernizace, jež ovšem má tento vztah pouze za podmínky demokracie, která jediná podřizuje politické elity kontrole veřejnosti³⁷). I tento fakt - vzhledem k tomu, že strategická změna již proběhla na platformě demokracie, na což její vztah k životní úrovni nezareagoval, ačkoli právě nejistota ohledně životní úrovně byla příčinou dané změny - dokazuje námi již anticipovanou hypotézu o nutném směřování naší společnosti k 'hodině občanů', která bude potvrzením

---

³⁶ Totéž platí i pro hodnotu 'podílet se na zlepšování života ve své obci, místě bydliště' jako zástupce aktivního konceptu 'občanské společnosti'.

³⁷ Viz. Dahrendorf 1990, str. 61: „Řečí ústavy existují pouze dvě cesty: my si musíme vybrat mezi systémy a otevřenou společností..“

modernizačních změn podmínek života lidí skrze novou mentalitu společnosti, jež představuje shodu lidí na charakteru svého soužití a je zároveň ideálem nového předejví jejich vztahů.

Tab. 4: Souvislost mezi postojem k demokracii a levopravou orientací (sloupcová procenta a zhodnocení statistické významnosti rozdílů znaménkovým schématem)

Rok:	Pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti:	Levice - pravice:							Celkem
		Krajní levice		Střed			Krajní pravice		
1996	Velmi důležité	28,6	13,2	13,7	9,7 ---	15,1	27,6 +++	23,5	15,9
	Spíše důležité	35,7	28,3 -	34,7	36,8 -	44,8	50,3 ++	47,1	40,6
	Spíše nedůležité	14,3	43,4 ++	34,7 +	31,3	29,1	16,0 ---	26,5	28,7
	Zcela nedůležité	21,4	15,1	16,9	22,2 +++	11,0 -	6,1 ---	2,9 -	14,9
1997	Velmi důležité	34,6 ++	24,6 +	13,2	12,3 ---	16,2	21,8 +	42,3 +++	16,7
	Spíše důležité	15,4 --	29,2 -	41,2	42,6	45,6	50,0 +	34,6	42,1
	Spíše nedůležité	42,3	35,4	33,8	32,1	28,9	25,8	11,5 -	30,8
	Zcela nedůležité	7,7	10,8	11,8	13,1 +	9,3	2,4 ---	11,5	10,4

Jednotlivé buňky v tabulce obsahují: Sloupcová procenta a znaménkové schéma (+ znamená kladnou odchylku od nezávislého schématu na $\alpha = 0.05$, ++ na $\alpha = 0.01$, +++ na $\alpha = 0.001$; obdobně pro - jako zápornou odchylku).

Ještě se přesvědčme, kdo ze se o onen příklon k demokracii v roce '97 vlastně zasloužil. Metodou logistické regrese jsme zjišťovali příspěvek jednotlivých skupin k logitu demokracie je důležitá / nedůležitá hodnota v letech '96 a '97, čímž jsme zjistili, že naprostá většina vztahů se mezi těmito roky zachovává (což nepřekvapuje, výše uvedené změny jsou pouze dílčími, nikoli obecnými trendy! - viz. vztah k levopravému kontinuu). Překvapivě se ale ukázalo, že zcela zásadní rozdíl prodělal vliv pohlaví na hodnotu demokracie, a to v tom směru, že k demokracii se v roce '97 výrazně přiklonili muži. Snad to bude souviset s tím, že ženy dokáží hůře odhlédnout od ekonomické nejistoty své domácnosti, která je pro ně bolestnější než pro muže, kteří se snáze propůjčí ušlechtilým, ale značně riskantním cílům. I zde nalzáme důkaz velmi pragmatického základu dané strategické změny, která je výměnou (slibované) nejisté prosperity za (též slibované) sociální jistoty, což jsme ovšem již

v teoretickém úvodu zmiňovali. K problematice změn vnímání ideálního bodu B v mentalitě společnosti je tedy nutno shrnout, že (stejně jako v případě bodu A) šlo i nešlo o zavržení tohoto ideálu transformace, že další vývoj představuje zároveň diskontinuitu i návaznost vůči tomuto bodu, ale vzhledem k jeho stále trvající platnosti v procesu modernizace lze predikovat, že mentalita společnosti se mu bude muset přizpůsobit i v ostatních hodnotách, než jen v přijetí demokratických principů jako základního kamene shody lidí na svém soužití, a že 'hodina občanů' zůstává stále platnou třetí fází transformačního procesu směrem k prosperující občanské společnosti.

4. Aktéři hodnotových strategií a jejich postoje

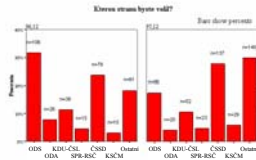
Na závěr se pokusme ukázat, jaké základní hodnotové strategie se v průběhu transformačního procesu vyskytly a jaký byl jejich vývoj. Faktorová analýza provedená zvlášť na jednotlivých podsouborech podle roku výzkumu ukázala překvapivý fakt, že totiž jednotlivé hodnotové strategie byly vytvořeny již v samých začátcích transformace společnosti nebo možná ještě dříve a že od té doby se ve svých podstatných rysech prakticky nemění. To však lze pochopit, neboť podobné osudy různých skupin obyvatelstva předurčují jejich výběr z toho, z čeho se dá právě vybírat, neboli předurčují jejich orientaci a 'pohyb' v mantinelech objektivních podmínek života ve společnosti. Takto faktorová analýza nachází v podstatě určitou charakteristickou podobnost lidí, která se v čase příliš nemění (vzpomeňme si, že 'hodina občanů' může trvat i šedesát let, což pomalu znamená obměnu populace a nástup těch, kteří již vyrostli ze zcela nových životních zkušeností). Co by se ale mohlo změnit, je rozdílný vývoj v postojích těchto lidí k transformačnímu procesu a tím i různá volba odlišných politických strategií modernizace společnosti. Vzhledem k tomu, že tato modernizace je nyní poměrně striktně určena svým směřováním ke standardům EU, lze z dosavadního vývoje v objektivních i názorových identifikacích aktérů jednotlivých hodnotových strategií usuzovat i na budoucí podobu vztahu obou procesů sociální transformace (která právě má přímý vztah k hodnotovým orientacím) a modernizace, a tím i na možné charakteristiky probablistického bodu C.

Faktorová analýza, provedená na celém spojeném souboru, nachází sedm stabilních typů hodnotových strategií, odpovídajících velmi těsně faktorům v jednotlivých podsouborech. Těchto sedm typů podrobíme nyní zevrubnější analýze.

4.1. Pracovní strategie zaměstnanecká

Tato strategie je určena následujícími hodnotami: 'Mít zajímavou práci, která by mě bavila' (.81), 'Mít práci, která má smysl, je užitečná' (.78), 'Pracovat v kolektivu sympatických lidí' (.75), 'Podávat perfektní profesionální výkon' (.68), 'Mít jakoukoli práci, jen abych byl zaměstnán a nebral podporu' (.61), 'Vydělat hodně peněz' (.58), 'Mít práci, která umožňuje zkoušet nové věci' (.54). Faktor vyčerpává 11.7 celkové variance. Má jasný vztah k zaměstnání respondenta - mezi ekonomicky aktivními charakterizuje výrazně status zaměstnance (dělníci, ostatní zaměstnanci), naopak se zcela netýká důchodců. Tomu odpovídá i věková identifikace této hodnotové strategie. Nejvíce určuje respondenty v rozmezí 30 - 40 let, naopak jednoznačně se netýká lidí nad 60 let. Nijak příliš výrazně méně se k ní nehlásí ani mladší respondenti, takže celkový trend tohoto vztahu vykazuje poměrně silnou lineární závislost ($r = 0.43$). Je tedy zřejmé, že jde o klasickou zaměstnaneckou strategii, jejíž určení jednotlivými hodnotami prakticky kopíruje postavení těchto hodnot v celku mentality společnosti. Víme již, že první dvě tyto hodnoty v počátku transformace určovaly mentalitu společnosti výrazně, později jsme je označili jako 'luxusní'. Vývoj v identifikacích aktérů této hodnotové strategie by tedy měl mít pravděpodobně těsný vztah k objektivním změnám podmínek života lidí v průběhu transformace. Tady se ukazuje, jako by se v rozhodujících chvílích (roky '94 - '96) spíše přimkla ke stávající strategii modernizace společnosti proti strategické změně (jak v v příklonu k pravici, ODS proti KSČM, větší spokojeností s politickou situací), což je jistě způsobeno zejména negativním vymezením důchodců vůči této hodnotové strategii a též větší nadějí zaměstnanců na účast na slibované prosperitě společnosti. Ovšem v roce 1996 již poměrně stabilní vztah k deklaraci životní úrovně domácnosti (vyšší skóry - lepší životní úroveň, kromě roku '93) mizí, což by svědčilo o smazání předchozích rozdílů. V dalším roce se pak tento vztah objevuje na hranici $\alpha = 0.01$, což v souhrnu kopíruje námi již identifikovaný vývoj 'luxusních' hodnot v určujícím pásmu mentality společnosti (viz. Tab.2). To opět utvrzuje naši hypotézu o ekonomických základech strategické změny ve směřování modernizace společnosti a teprve následně, i když poněkud váhavé, uznání její legitimacy jakožto zdroje pro novou koncepci modernizace společnosti, jak to názorně dokumentuje vývoj volebních preferencí aktérů této hodnotové strategie mezi kritickými roky '96 - '97 (změna v kategorii 'ostatní' je dána čistě přírůstkem nerozhodných):

Graf 3: Rozložení volebních preferencí v roce 1996 a 1997

4.2. Manažersko - podnikatelská strategie

Tento faktor vychází z následujících hodnot: ‘Dosáhnout významného postavení ve společnosti’ (.72), ‘Mít práci, která umožňuje řídit činnost jiných lidí’ (.72), ‘Mít vlastní firmu, kde mohu být svým pánem’ (.67), ‘Mít přátele, kteří mi mohou být užiteční’ (.49), ‘Mít hezké věci, které nemá každý’ (.48), ‘Žít zajímavý, vzrušující život’ (.45), ‘Mít práci, která umožňuje zkoušet nové věci’ (.42), ‘Být oblíbený mezi lidmi’ (.38), ‘Žít příjemně, užívat si’ (.35), ‘Vydělat hodně peněz’ (.34). Vyčerpává 9.7 variance. Tato hodnotová strategie se opět výrazně vztahuje k typu ekonomické aktivity - charakterizuje výrazně podnikatele, zčásti pak i některé zaměstnance (bez dělníků) a s postupem doby stále více studenty a učně, negativně se vůči ní vymezují opět důchodci. Tomu též odpovídá vztah k věku ($r = 0.25$) s nejvyššími skóry pro dvaceti - třicetileté, od roku '96 dokonce mladší! Podnikatelská hodnotová strategie je též s postupem doby stále charakterističtější pro muže ($RC_{97} = 0.15$, $\alpha = 0.00$). Z hlediska hodnotové vybavenosti se ukazuje, že rozhodující úlohu pro nástup podnikání u nás sehráli zákonodárci spolu s vedoucími a řídicími pracovníky. Od roku '94 do roku '96 též nalzáme výrazné rozdíly ve vztahu k politickým identifikacím: spokojeností s politickou situací, důvěrou vládě a parlamentu (vládě i v roce '97), vztahem k pravici ($RC_{95} = 0.22$) - vždy přímá úměra, volbou ODS proti ČSSD a KDU - ČSL. A opět zde nalzáme poměrně výrazný vztah této hodnotové strategie k deklarované životní úrovni domácnosti ($RC_{95} = 0.19$), který je u této strategie silnější než u předchozí, nicméně v celkovém trendu sleduje podobný osud (opět není v roce '93).

Shrňme tedy pro obě pracovní hodnotové strategie, že mezi roky '94 - '96 dokazují rozevírání nůžek mezi jejich aktéry a ostatními (u první strategie nesmíme zapomenout, že ve své definici zahrnuje hodnoty označené již dříve jako ‘luxusní’), a to shodně v ekonomických i politických identifikacích. To svědčí o stále silnější vazbě jejich aktérů na neoliberalní koncepci modernizace společnosti a ovšem též o postupném odklonu ostatních od této strategie. Akceptací strategické modernizační změny mezi roky '96 - '97 potom dokazují ztrátu přitažlivosti stávající koncepce nakonec i pro ně, čímž zároveň též legitimizují danou změnu z hlediska jejího modernizačního potenciálu na cestě k ekonomické prosperitě.

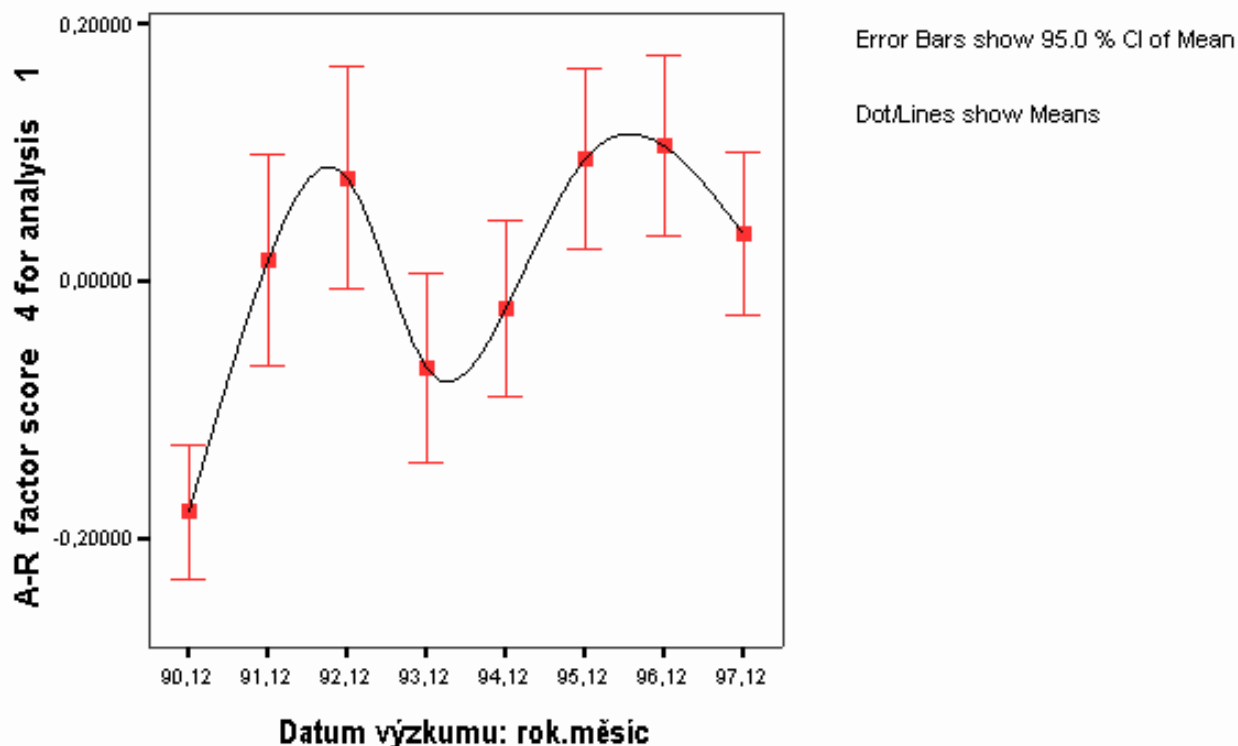
4.3. Křesťansko - demokratická občanská strategie

Tuto strategii určují následující hodnoty: 'Podílet se na zlepšování života ve své obci, místě bydliště' (.67), 'Prosazovat politiku své strany, hnutí' (.66), 'Pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti' (.64), 'Pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje' (.55), 'Žít podle náboženských zásad' (.49), 'Být dobře informován o dění u nás a ve světě' (.40), 'Pomáhat především těm, co pomoc ocení' (.35); sem by, v případě svého nevyhloučení, patřila i hodnota 'Aktivně se podílet na ochraně přírody'. Pokrývá 7.6 celkové variance. Tato hodnotová strategie se opět vztahuje k věku, i když tentokrát s nepřímou úměrou ($r = -0.19$), a je určena především polaritou důchodci - studenti a učni, a dále voliči s vyhraněnou politickou orientací - voliči středu. Zde nepřekvapí jejich vyšší ochota jít volit, zejména v letech, kdy volby nejsou, a dále to, že tvoří výrazně voličskou základnu KDU - ČSL (která se z hlediska aktérů této hodnotové strategie jeví jako strana pravého středu). Jinak je tento faktor ve svém spojení demokracie a křesťanských ideálů příliš specifický, než aby se vztahoval ke strategické změně, určené zejména ekonomickými nejistotami. Proto též aktéři této strategie spíše obecně více důvěřují demokratickým institucím (parlament, senát) i přes nepodstatný rozdíl ve spokojenosti či nespokojenosti s politickou situací v zemi.

4.4. Strategie zdravého životního stylu

Tento faktor charakterizují hodnoty: 'Žít ve zdravém životním prostředí' (.72), 'Žít v hezkém prostředí' (.69), 'Žít zdravě, starat se o své zdraví' (.63), 'Mít přátele, s kterými si dobře rozumím' (.55), 'Být oblíbený mezi lidmi' (.40), 'Žít podle svého přesvědčení' (.31). Vyčerpává 7.4 celkové variance. Tato hodnotová strategie je otázkou ideálů - nevztahuje se prakticky k žádným identifikacím, určitý trend spočívá pouze v její větší důležitosti pro nejstarší a nejmladší věkové kategorie, s čímž souvisí též vyšší významnost pro důchodce a studenty, učně. Jedině tyto sociální skupiny si zřejmě mohou dovolit ideály trvale, neboť pro ostatní platí ohledně této strategie stejné pravidlo jako pro hodnoty, z nichž se skládá - jde o 'luxusní' záležitost pro lepší časy. Průběh faktorových skóre v čase ukazuje Graf 4. Odpovídá prakticky našemu pohledu na průběh dosavadních etap transformace společnosti a obtíže, jež byli reflektovány právě příklonem či odklonem od této 'luxusní' strategie (nižší čísla znamenají širší přítomnost strategie ve společnosti). Fakt, že v letech '92 ($\alpha < 0.05$) a zejména '96 ($\alpha < 0.01$) existuje ordinální závislost tohoto znaku k životní úrovni domácnosti, dokládá úzký vztah k námi identifikovaným záchvěvům nejistoty, jež provázejí transformační proces směrem k modernizaci společnosti.

Graf 4: Strategie zdravého životního stylu

Poznámka: Celkový trend vývoje deklarované životní úrovně neodpovídá přesně vývoji 'luxusní strategie', nýbrž tato reaguje velmi citlivě a logicky na změny životní úrovně mezi jednotlivými roky, vůči roku '96 tento vývoj dokonce předjímá!) Vývoj této strategie v čase tedy názorně dokumentuje počáteční naděje spojované s celým transformačním procesem v roce '90, naděje oživené a posléze i zklamané nástupem neoliberální koncepce modernizace společnosti mezi roky '93 a '96, a nakonec zmrtvýchvstání těchto stejných nadějí se strategickou změnou ke koncepci sociálně - demokratické v roce '97.

4.5. Strategie aktivně prožívaného soukromí

Faktor je charakterizován těmito hodnotami: 'Mít čas hlavně na své koníčky a zájmy' (.70), 'Mít vždy své nerušené soukromí' (.65), 'Žít příjemně, užívat si' (.65), 'Mít hezké věci, které nemá každý' (.46), 'Žít zajímavý, vzrušující život' (.45). Vyčerpává 6.7 variance. Charakterizuje spíše mladší, méně vzdělané, učně a dělníky, voliče SPR-RSČ, s nezájmem o politiku mimo roky voleb. Tento již velmi partikulární faktor je bez jakéhokoli dalšího vztahu k námi zkoumané strategické změně či jiným změnám objektivních podmínek

života lidí ve společnosti - neboť je ve své podstatě právě odhlédnutím od této společnosti k soukromí.

4.6. Intelektuálně - demokratická strategie

Tuto hodnotovou strategii určují následující hodnoty: 'Mít co nejvšestrannější vědomosti, všeobecný přehled o kultuře, vědě, technice, politice' (.63), 'Být dobře informován o dění u nás a ve světě' (.60), 'Žít podle svého přesvědčení' (.40), 'Pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti' (.35), 'Mít jakoukoli práci, jen abych byl zaměstnán a nebral podporu' (- .35), 'Mít přátele, kteří mi mohou být užiteční' (- .35). Tento faktor vyčerpává 5.9 celkové variance. Je velmi silně určen charakterem vzdělání - dělicím bodem je maturita (RC = - 0.29) a rozdělením práce na duševní - manuální (RC = 0.34). Dále tento faktor charakterizuje spíše pravici, vyšší důvěru vládě ($C_{n96} = 0.24$, $RC_{96} = 0.18$, $\alpha = 0.00$), voliče ODS. Zájem o politiku se odráží ve stabilně vyšší ochotě jít volit (RC = 0.26). Kromě let '92, '95 a '97 jsou spokojenější s politickou situací - tedy přesně dokáží velmi citlivě reagovat na krizové momenty ve vývoji společnosti, bez ohledu na stabilně vyšší životní úroveň své domácnosti. Jejich nespokojenost bude mít proto jiné než ekonomické zdroje, což dokazuje (vzhledem k tomu, že nespokojenost většiny tyto ekonomické zdroje měla) jejich skutečnou obavu o osud směřování modernizace naší země směrem k občanské demokratické společnosti, stejně jako jsme tuto obavu vyjadřovali my. Aktéři této hodnotové strategie jsou proto typickými zástupci ideálu bodu B na cestě za jeho reálným promítnutím do probabilistického charakteru bodu C.

4.7. Strategie zaměřená na rodinný život

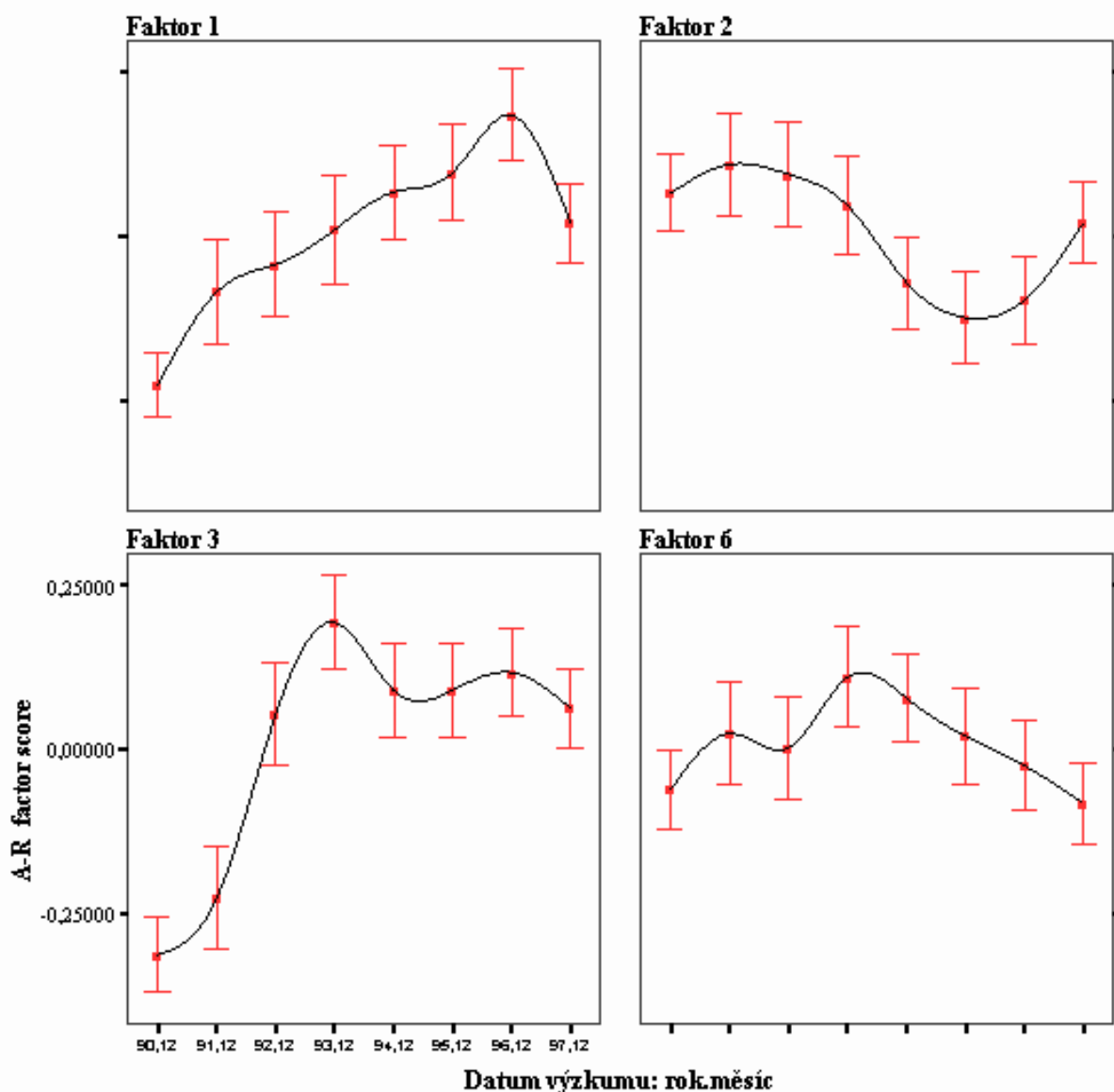
Je vymezena následovně: 'Pomáhat především své rodině a přátelům' (.73), 'Žít ve spokojené rodině' (.64), 'Pomáhat především těm, co pomoc ocení' (.36). Vyčerpává 4.6 variance. Je poněkud charakterističtější pro starší ($r = - 0.1$), důchodce, ženy, s levicovou orientací. Konstrukce této hodnotové strategie ji zaměřuje spíše negativně vůči společnosti, je vlastně stabilním zdrojem opory proti společenské nejistotě, tudíž nepřináší ani žádný příspěvek k poznání příčin jednotlivých záchvěvů takovéto nejistoty.

5. Shrnutí problematiky, závěr

Nyní tedy ještě stručně shrňme, co jsme se z našich dat dozvěděli. Společnost navazuje svou mentalitou, jež hodnotově charakterizuje soužití lidí v jejím rámci, na výchozí moment transformačního procesu, který je normativně určen body A ('dědictví komunismu') a B (prosperující občanská demokratická společnost). Navazuje na ně ovšem selektivně, neboli v konfrontaci se změnou objektivních životních podmínek, jež představují pro většinu lidí novou historickou zkušenost, současně uchovává i popírá jak dědictví bodu A, tak výchozí ideál celého transformačního procesu, bod B. K naplnění právě tohoto modernizačního ideálu je zvolena nejprve neoliberální politická strategie, která však nenachází ve společnosti dostatečnou hodnotovou oporu, jakmile se sliby rychlé prosperity ukazují být falešné. Nástup strategie sociálně - demokratické je doprovázen nejistotou ohledně zachování modernizačního kurzu směrem ke stále platnému, i když, jako v případě hodnoty demokracie, mnohými zpochybněnému hodnotovému ideálu bodu B. Teprve jednoznačná deklarace ochoty převzít modernizační závazky předchozí strategie, garantované snahou naší země o vstup do EU a NATO, vedla mezi roky 1996 a 1997 k legitimizaci této strategické změny modernizačních koncepcí ve společnosti. Probabilistický bod C, který představuje pravděpodobnostní směřování naší země k nějakému neznámému stavu v budoucnosti a je výslednicí obou procesů modernizace a sociální transformace, jež má těsný vztah k hodnotové podobě mentality společnosti a naplňuje modernizovanou kostru této společnosti jednáním konkrétních lidí, se tedy v současnosti zdá být určen průnikem normativního bodu B a vývojem pro naši společnost nejtypičtějších hodnotových strategií. U čtyř nejdůležitějších zobrazuje tento vývoj Graf 5.

Na těchto grafech vidíme, jak těsný vztah mají hodnoty ke změnám objektivních podmínek života lidí ve společnosti. Faktor 1, pracovní zaměstnanecká strategie, ztrácí konstatně na své důležitosti až do zlomu mezi roky '96 a '97. To svědčí o stále 'luxusnějším' charakteru této hodnotové strategie v reakci na tvrdost transformačního procesu ve sféře ekonomiky a o jejím oživení v souvislosti s nástupem sociálně - demokratické modernizační koncepce. Posílení této strategie bude pravděpodobně vázáno na zlepšení naší ekonomické situace, čímž vzniknou reálnější podmínky k její širší realizaci. Manažersko - podnikatelská strategie vykazuje oproti předchozí právě opačný vývoj. To svědčí o úspěších neoliberální modernizační koncepce v této oblasti a o nevalných vyhlídkách této strategie vzhledem ke zhoršující se ekonomické i politické situaci mezi roky 1995 - 1997.

Graf 5. Vývoj základních strategií 1991-1997 (průměry faktorových skóre s 95% intervaly spolehlivosti)

Nicméně právě na jejím posílení je pravděpodobně závislá prosperita naší společnosti a tím naplnění modernizačního ideálu, bodu B. Křesťansko - demokratická občanská strategie má poněkud nostalgický nádech lidsky ryzích hodnot z počátku transformace a jejich postupné konfrontace s daleko méně ryzí každodenností transformační reality. Rozdíl $\Delta_{\bar{x}_{90,12}-\bar{x}_{93,12}} = -0.51$ svědčí o silné deziluzi těch, kdo 'ztratili na cestě ke svobodě nervy'. Takto nějak vypadá, graficky znázorněna, diskontinuita vůči bodu B v mentalitě společnosti, jak jsme o ní mluvili v subkapitole 3 (ovšem zde má partikulární podobu křesťanské demokracie, která ale měla svou politickou reprezentaci a tím i reálné šance na uskutečňování své modernizační ideje). A jako poslední, faktor 6, je strategie intelektuálně - demokratická, která přes prvotní pokles své významnosti, společný ostatně všem výše zmíněným faktorům, dokladuje od roku

'93 stále výraznější zastoupení aktérů této hodnotové strategie ve společnosti, bez ohledu na ekonomické nejistoty a z nich se odvíjející politické změny, což vzhledem k její úloze strážce 'ideálu bodu B na cestě za jeho reálným promítnutím do probabilistického charakteru bodu C' podporuje naši již několikrát vyjádřenou naději o překonání ryze negativního základu těchto politických změn v letech '96 - '98, jež tak nabývají rysů strategické změny v modernizaci společnosti za trvalé platnosti ideálů bodu B.

Literatura ke třetí kapitole

- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto & Windus.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa.
- Dahrendorf, R. 1997. *After 1989. Morals, Revolution and Civil Society*. New York: St. Martin's Press.
- Havelka, M. Müller, K. 1996. *Procesy transformace a teorie modernizace*. Sociologický časopis 2: 143-157.
- Illner, M. 1994. *The International Context of Czech Transformation*. Czech Sociological Review 1: 21-34.
- Illner, M. 1996. *Post-Communist Transformation Revisited*. Czech Sociological Review 2: 157-169.
- Machonin, P. 1997. *Sociální transformace a modernizace*. Praha: SLON.
- Marcuse, H. 1991. *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.
- Tuček, M. 1997. *Životní cíle a strategie individuů a domácností v České, Slovenské a Polské společnosti*. Praha: Sociologický ústav.